

QAFQAZIN STRATEJİ TƏDQIQATLARI İNSTİTUTU

Oleq Kuznetsov

**Mərkəzi Qafqaz:
sivilizasiyaların toqquşmasına retrospektiv baxış**

“Qafqaz” Nəşriyyat Evi
Bakı
2013

**Oleq Kuznetsov. Mərkəzi Qafqaz: sivilizasiyaların toqquş-
masına retrospektiv baxış (məqalələr toplumu).** Bakı, “Qafqaz”
Nəşriyyat Evi, 2013, 120 səh.

ISBN 9952-432-48-8

Təqdim olunan məqalələrdə XVIII əsrin son qərinəsində – XX əsrin əvvəlində Rusiyanın Qafqazda siyasətinin və fəaliyyətinin təkamülü təhlil olunur, Gülüstan müqaviləsinə yeni geosiyasi yanaşma təklif edilir və S.Hantinqton nəzəriyyəsi əsasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin kulturoloji mahiyyəti araşdırılır.

© Qafqazın Strateji Tədqiqatları İnstitutu
(Bakı, Azərbaycan), 2013
© “Qafqaz” Nəşriyyat Evi, 2013

Mündəricat

<i>Ön söz</i>	5
<i>Rusiyanın Zaqafqaziyada geosiyasi maraqlarının və prioritetlərinin təkamülü</i>	10
<i>Gülüstan müqaviləsi: 200 ildən sonra (1804 – 1813-cü illərin Rusiya – İran müharibəsi hadisələrinin və Gülüstan müqaviləsinin mahiyyətinin onun 200 illiyi kontekstində tarixi qavranılması təcrübəsi)</i>	39
<i>Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: «sivilizasiyaların toqquşması?» Samyuel Hantinqtonun nəzəriyyəsi Dağlıq Qarabağ ətrafında münaqişənin kulturoloji mahiyyətini necə izah edir</i>	86

Ön söz

Coğrafi vəziyyətinə görə və taleyin hökmü ilə həmişə geosiyasi oyunlar üçün meydan və ya şahmat taxtası rolunu oynamış Mərkəzi Qafqazda (Zaqafqaziyada) müxtəlif sivilizasiyaların təmasları, qarşılıqlı fəaliyyəti və münafişələri problematikasından bəhs edən məqalələrimin, – bu məqalələr əvvəllər «Кавказ и глобализация» jurnalında dərc edilmişdir, – toplusu barədə bir neçə söz deyərəkən qeyd etməliyəm ki, həmin məqalələrdə regiondakı çoxsaylı sivilizasiyalararası kommunikasiya proseslərinin və antaqonizmlərin bütün məcmusunun tam və ya sistemli təhlil olunduğunu iddia etmirəm. Məqalələrin məzmunu XVIII əsrin üçüncü qərinasında – XX əsrin əvvəllərində Böyük Qafqaz sıra dağlarının hər iki tərəfində sivilizasiyaların, dövlətlərin, mədəniyyətlərin yanaşı yaşaması və qarşı durması tarixinin ayrı-ayrı aspektlərinə müəllifin subyektiv nöqtəyi-nəzərini açıqlayır.

Məqalələrdə Mərkəzi Qafqaz tarixinin ayrı-ayrı hadisələrinə və aspektlərinə «Şimaldan baxışı» əks etdirilir və ola bilər ki, müasir tarix elminin bəzi nümayəndələri müəllifin baxışını birmənalı anlamasınlar və qəbul etməsinlər. Bununla belə, ümid etmək istəyirəm ki, məqalələr Mərkəzi Qafqaz regionu ölkələrinin tarixi ilə bağlı olan tam bir sıra ümdə məsələlər barəsində görüş və düşüncələrin palitrasını və diapazonunu genişləndirəcək, intellektual axtarışlarında tamamilə

başqa sivilizasiya dəyərlərinə və mənəvi ideallara əsaslanan həmkarlarıma tarixi prosesin hamımıza məlum məntiqini onların dünyabaxışına xas olmayan mövqedən dərk etmək və qiymətləndirmək imkanı verəcəkdir. Topluda verilən üç məqalənin hər biri Rusiya imperiyasının və onun tarixi hüquqi varislərinin Cənub, konkret olaraq Qafqaz istiqamətində xarici siyasətinin və fəaliyyətinin məntiqi baxımdan təhlilinə həsr edilmişdir, həm də bu təhlil zamanı müasir Rusiyaya tipoloji xas olan intellektual dəyərlər və ideallar əsas götürülmüşdür. Fikrimizcə bizə, toxunulan hər bir tarixi və ya siyasi mövzunun məzmununa monoxrom qiymət xarakteristikaları verilməsindən uzaq dayanmaq və mövzu çərçivəsində mövcud olan problematikanın kompleks təhlili səviyyəsinə yüksəlmək mümkün olmuşdur. Nəzərdən keçirilən elmi axtarış və idrak problemləri ətrafında diskussiya zamanı biz son həqiqəti söylədiyimizi iddia etmirik, yalnız humanitar elmlərin Mərkəzi Qafqazda cərəyan edən sosial-siyasi proseslərin tədqiqi ilə məşğul olan nümayəndələrinin yeni dialoqa başlamasına impuls vermək istəyirik. Məlum olduğu kimi, bəşəriyyətin tarixi felin şərti formasını tanımır, tarix olduğu kimidir, başqa heç bir şəkildə ola bilməz. Amma tarix bu və ya digər hadisənin nəyə görə baş verdiyini və bir dəfə reallaşmış mənfi ssenariyə bir daha yol verməmək üçün nə etməyin gərək olduğunu anlamağa imkan verir. Tarix elminin sivilizasiya mis-siyası məhz bundan ibarətdir.

Toplu «Rusiyanın Zaqafqaziyada geosiyasi maraqlarının və prioritetlərinin təkamülü» məqaləsi ilə açılır. İlk dəfə 2012-ci ildə «Кавказ и глобализация» jurnalında dərc edilmiş məqalədə XVIII əsrin son qərinasında – XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Qafqaza ekspansiyasının bu gün bəzi azərbaycan, erməni, gürcü və rusiya tarixçiləri tərəfindən tam

adekvat qavranılmayan məntiqini izah etməyə cəhd göstərilməmişdir. XVIII və XIX əsrlər ərzində iki aparıcı imperiyanın xarici siyasətinin əsas məzmununu təşkil edən global Rusiya – Osmanlı qarşıdurması şəraitində Mərkəzi Qafqaz bu dövlətlərin hər biri üçün yalnız əsas hərbi əməliyyatlar meydanı – əvvəlcə Şimali Qara dəniz bölgəsindən, sonra isə Balkanlardan qüvvələrin bir hissəsini cəlb etməli olan və ya düşmən qüvvələrinin bir hissəsinin əl-qolunu bağlayaraq onların Cənub-Şərqi Avropaya keçirilməsinə yol verməməli olan ikinci dərəcəli hərbi əməliyyatlar meydanı idi.

“Gülüstan müqaviləsi: 200 ildən sonra: (1804–1813-cü illərin Rusiya – İran müharibəsi hadisələrinin və Gülüstan müqaviləsinin mahiyyətinin onun 200 illiyi kontekstində qavranılması təcrübəsi)» məqaləsi topluda mərkəzi yer tutur. Məqalənin məzmununu müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin və ona uyğun gələn cəmiyyətin milli-siyasi eyniyyətinin tarixi köklərinin dərk edilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Azərbaycan xalqının tarixi taleyi üçün prinsipial əhəmiyyətinə baxmayaraq, dünyə tarixi kontekstində 1813-cü ilin Gülüstan müqaviləsi o dövrün aparıcı dövlətlərinin geosiyasi ağılıq uğrunda mübarizəsinin bu dəfə Mərkəzi Qafqazda növbəti silahlı toqquşmasının aralıq nəticəsini təsbit edən ayrıca bir faktdır. Bu gün biz tamamilə obyektiv və əsaslı olaraq deyə bilərik ki, 1804–1813-cü illərin Rusiya – İran müharibəsi XIX əsrin əvvəllərində Avropa geosiyasəti proseslərinin və meyillərinin qanunauyğun davamı və nəticəsi olmuşdur, həm də bu geosiyasətin qidalandırıcı mühitini Böyük Britaniyanın Hindistan yarımadasında və Mərkəzi Asiyanın onunla həmsərhəd olan dövlətləri barəsində həyata keçirdiyi müstəmləkəçilik siyasəti yaradırdı. Həmin müharibədə o dövrün aparıcı oyunçuları regionda yerli əhalinin istəklərinə və maraqlarına mə-

həl qoymadan Azərbaycan ərazisində öz geosiyasi oyunlarını oynayırdılar.

Toplu «Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: «sivilizasiyaların toqquşması?» Samyuel Hantinqtonun nəzəriyyəsi Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin kulturoloji mahiyyətini necə izah edir» məqaləsi ilə başa çatır. Bu məqalədə Azərbaycanın ermənilər tərəfindən işğal edilmiş Dağlıq Qarabağ və yeddi rayonu üstündə erməni – Azərbaycan qarşıdurmasının dərin sosial-psixoloji səbəblərinə müəllifin baxışını tarixi-kulturoloji sivilizasiya yanaşması əsasında izah etməyə cəhd göstərilmişdir. Məqalənin nəzəri bazisini millətlərarası və konfessiyalararası münasibətlərin idarə edilməsi sahəsində görkəmli Amerika eksperti Samyuel Fillips Hantinqtonun 1990-cı illərdə işləyib hazırladığı, bir növ postmodern dövrü politologiyasının «yeni İncil»inə çevrilmiş «sivilizasiyaların toqquşması» modeli təşkil etmişdir. Bu nəzəriyyənin müddəalarına uyğun olaraq, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi müasir dövrün münaqişələri arasında ən çətin həll edilə bilən münaqişə kimi təhlil edilir, çünki burada qarşı duran tərəflər arasında «parçalanma xətti» eyni vaxtda beş müstəvidə – ərazi, dini, milli, kulturoloji və hətta irqi müstəvilərdə yerləşir, ona görə də Azərbaycan torpaqlarının xeyli hissəsinin 20 ildən çox davam edən işğalı şəraitində münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsi getdikcə daha az real görünür.

Ümid etmək istərdim ki, topluda təqdim edilən məqalələr Mərkəzi Qafqaz regionu ölkələrinin və xalqlarının tarixi və siyasi talelərinə Rusiya tərəfinin keçmişdəki və indiki münasibəti barədə suallara cavab tapmağa imkan verəcəkdir. XXI əsr mədəniyyətləri olmasa da, dünya anlayışı üsullarını və vasitələrini yaxınlaşdırmağı bizim xalqlarımız qarşısında zə-

ruri bir tələb kimi irəli sürür. Ən yaxın perspektivdə bizim əməkdaşlığımız bunun əsasında qurulmalıdır.

Müəllif Qafqaz Strateji Tədqiqatlar İnstitutunun rəhbərliyinə və «Кавказ и глобализация» sosial-iqtisadi və siyasi tədqiqatlar jurnalının redaksiyasına Mərkəzi Qafqazın keçmiş və indisi ilə bağlı aktual məsələlərə dair nöqtəyi-nəzərini oxuculara çatdırmağa imkan verdiklərinə görə minnətdarlığını bildirir.

*Oleq Yuryeviç Kuznetsov,
tarix elmləri namizədi,
Ali Sosial-İdarəçilik Konsaltinqi
Məktəbinin (İnstitut) elmi iş üzrə prorektoru
(Moskva, Rusiya Federasiyası)*

Rusiyanın Zaqafqaziyada geosiyasi maraqlarının və prioritetlərinin təkamülü

Məqalənin mövzusu ilə bağlı olan məsələni araşdırmağa başlamazdan əvvəl prinsipial saydığımız bir sıra qeyd-şərtləri bildirməliyik.

Əvvəla, burada və irəlidə «Rusiya» terminini işlədərkən biz tarixin müxtəlif dövrlərində həm müasir Rusiya Federasiyasının ərazisində, həm də 1918-ci il fevralın 1-dək Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olan digər müasir dövlətlərin ərazisində mövcud olmuş dövlət qurumlarının ümumi məcmusunu nəzərdə tutacağıq. Başqa sözlə, Rusiya Federasiyasının bu gün, onun sələfi olmuş siyasi-dövlət qurumlarının – SSR İttifaqının və Rusiya imperiyasının isə keçmişdə dünyada və Avrasiya qitəsində təşkil etdiyi güc və geosiyasi təsir mərkəzini ifadə edən anlayışın Avropa və Şimali Amerika oxucusu tərəfindən daha rahat qavranılması üçün biz bu termindən dövlət-hüquq nöqtəyi-nəzərindən deyil, yalnız politoloji baxımdan istifadə edəcəyik.

Tamamilə aşkardır ki, həmin dövlətlərdə müxtəlif vaxtlarda hakim olmuş ideologiyaların bir-birindən nə qədər fərqlənməsinə və bir-birinə nə qədər zidd olmasına baxmayaraq, geosiyasi maraqların, prioritetlərin və iddiaların iki əsrdən

artıq davam edən strateji varisliyi müşahidə edilməkdədir və bu mənada müasir Rusiya Federasiyası həm Sovet İttifaqının, həm də Rusiya imperiyasının tam hüquqlu varisidir. Amma bu heç də təəccüblü deyildir, çünki Rusiya kimi geniş miqyaslı dövlət üçün xarici sabitliyin qorunub saxlanması məntiqi xarici siyasət xəttində varisliyi bir zərurət kimi irəli sürür. Bu gün həmin xarici siyasət xəttinin (eləcə də xarici siyasət prioritetlərinin) dəyişdirilməsi bəlkə də mümkündür, lakin bu dəyişiklik yalnız qonşu ölkələrin strateji maraqlarını nəzərə alan təkamül yolu ilə həyata keçirilə bilər.

İkincisi, tədqiqatımızın ərazi sərhədləri barəsində danışarkən biz «Zaqafqaziya» terminini əvvəllər Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olmuş müasir Mərkəzi və Cənubi Qafqaz ərazilərinin məcmusuna (E.R.İsmayılovun və V.Q.Papavanın metodologiyasında), o cümlədən həm suveren Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan dövlətlərinin, həm də qismən tanınmış Abxaziya və Cənubi Osetiya dövlətlərinin, özbaşına elan olunmuş «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın, habelə 1919–1923-cü illərin İstiqlal savaşı nəticəsində yenidən Türkiyə Respublikasına birləşdirilmiş Artvin və Qars tarixi vilayətlərinin ərazilərinə aid edəcəyik. Bu mənada «Zaqafqaziya» termini də regionşünaslıq kontekstinə deyil, sırf politoloji kontekstə malikdir və biz bu termini müasir Mərkəzi və Cənubi Qafqaz ərazilərinin Azərbaycan və Gürcüstan politoloqları tərəfindən qəbul edilmiş ümumi anlamının sinonimi kimi işlədirik¹. Odur ki, politoloji qiymətlər üçün «Zaqafqaziya» terminindən, regionşünaslıq məsələlərini nəzərdən keçirmək üçün müvafiq olaraq «Mərkəzi Qafqaz» və «Cənubi Qafqaz» terminlərindən istifadə edəcəyik.

¹ Вах: *Исмаилов Э.Р., Панава В.Г.* Центральный Кавказ: история, политика, экономика. Москва: Мысль, 2007.

«Slavyan» Avropasında Rusiyanın geosiyasi hegemonluq iddiaları

Mərkəzi və Cənubi Qafqaz ərazilərindən ibarət olan Zaqafqaziya regionu nəinki dünyanın bu hissəsində Rusiyanın geosiyasi maraqları vektorunun transformasiya dəyişikliklərinə məruz qalmasının, həm də onun real xarici siyasətinin məzmununun əməli surətdə mərhələ-mərhələ təkamülə uğramasının mümkünlüyünə əyani nümunədir. Biz marağı olan oxucuların diqqətini bu məsələlərə cəlb etmək istərdik. Əslində, bu gün deyə bilərik ki, Rusiya Zaqafqaziya regionunda öz prioritetlərinin qütblərini dünya sivilizasiyasının və diplomatiyasının tarixi baxımından sürətlə, lakin sırayı insanın nöqtəyi-nəzərindən ağır-ağır dəyişməyi başa çatdırmaqdadır. Bu isə Rusiyanın siyasi istəblişməntindən nəinki əsrlər boyu mövcud olmuş ideoloji stereotipləri aradan qaldırmağı, həm də onların əvəzinə prinsipə yeni siyasi-ideoloji imperativləri müəyyənləşdirməyi obyektiv surətdə tələb etmişdir və indi də tələb edir. Doğrudur, həmin imperativlərin açıqlanması həm Rusiya ictimaiyyətinin, həm də bütövlükdə dünya birliyinin buna hazır olmaması üzündən qeyri-müəyyən vaxtadək təxirə salınır. Ona görə də elmi nəzakət qaydalarını gözləyərək, biz Mərkəzi və Cənubi Qafqaz məkanında Rusiyanın xarici siyasət prioritetlərinin məzmun tutumunun yenidən dərk edilməsi prosesində bu cür «paradiqma dəyişikliyi»nin mövcudluğunu yalnız ehtimal edə bilərik. Öz nöqtəyi-nəzərimizi əsaslandırmaq üçün müəyyən faktoloji və məntiqi dəlillər də gətirəcəyik.

Bütün Qafqaz, o cümlədən Zaqafqaziya regionuna Rusiyanın siyasi və hərbi-siyasi iddiaları XVIII əsrin sonuncu rübündə ideoloji və hərbi-siyasi forma almışdır. İmperator II

Yekaterinanın tapşırığı ilə kansler, qraf A.A.Bezborodkonun işləyib hazırladığı «yunan layihəsi» deyilən layihə o vaxt Rusiya imperiyasının xarici siyasət hədəfləri sistemində üstünlük təşkil etməyə başlamışdı². Geniş miqyaslı «yunan layihəsi»ndə onun praktik həyata keçirilməsinin iki istiqaməti – hərbi-strateji və ideoloji istiqamətləri nəzərdə tutulurdu. Məcmu halda bu iki istiqamət uzun onilliklər və hətta yüzilliklər üçün Rusiyanın xarici siyasətinin «cənub istiqaməti»nin vektorunu müəyyənləşdirmişdi. Bu siyasətdə Cənubi Qafqaza birinci dərəcəli rol olmasa da, mühüm rol verilirdi.

1783-cü ildə Krım yarımadasının və Krım xanlığının Şimali Qara dəniz bölgəsindəki bütün qitə ərazilərinin Rusiyaya birləşdirilməsinin tam başa çatdırılması nəinki təbii hüdudlara – Qara dənizə və Dnestrə çıxış əldə edilməsi faktı hesabına imperiyanın cənub sərhədlərinin strateji təhlükəsizliyini təmin etdi, həm də II Yekaterinanın uzaq məqsədlərinin həyata keçirilməsinin başlanğıcını qoydu. O vaxt Rusiya imperatriçəsi nənə idi, Aleksandr və Konstantin Pavloviçlər adlı iki nəvəsi vardı. Birinci nəvəsini o, oğlu, böyük knyaz Pavel Petroviçin sülalə varisliyi hüququna məhəl qoymadan, Rusiya taxtına hazırlayırdı, ikinci nəvəsi üçün isə Yunanıstan kral taxtını nəzərdə tutmuşdu, baxmayaraq ki, o dövrdə Yunanıstan ərazisi Osmanlı imperiyasının hakimiyyəti altında idi. Hətta Konstantin adı da ona təsadüfi verilməmişdi – Paleoloqlar nəslindən olan sonuncu Bizans imperatorunun adı belə idi. Bu imperatorun qızı Moskva böyük knyazı III İvan Vasilyeviçin arvadı olmuşdu. Yeni doğulmuş körpəni (söh-

² Парсамов В.С. История России: XVIII – начало XX в. М.: Академия, 2007. Сəh. 156.

bət böyük knyaz Konstantin Pavloviçdən gedir) yunan qadın Yelena öz südü ilə bəsləmiş, ona yunanca sərbəst danışmağı öyrətmişdi. Elə o vaxt II Yekaterinanın sarayında ellin mədəniyyəti dəbə minmişdi və məqsədyönlü surətdə yayılırdı. İmperatriçənin Volter ilə yazışmasında Avropa ölkələrində yunan mədəniyyətinin dirçəldilməsinin və paytaxtı məhz Konstantinopol (İstanbul) olmaqla yunan dövlətinin bərpa edilməsinin, o cümlədən Rusiya quru ordusunun və donanmasının bilavasitə iştirakı ilə silahlı yolla bərpa edilməsinin mümkünlüyü məsələsi müzakirə olunurdu³. İmperatriçə II Yekaterinanın ürəyinə bu qədər yaxın tutduğu «yunan layihəsi»nin hərbi-siyasi istiqaməti məhz Balkan yarımadasının Osmanlı imperiyasından müharibə yolu ilə alınmasından, əvvəllər orada mövcud olmuş və indi artıq Rusiya xarici siyasətinin nüfuz dairəsinə salınmış Bizansın və ya Şərqi Roma imperiyasının «slavyan-pravoslav» Rekonkistasından ibarət idi.

Rusiyanın cənub istiqamətində (yenə də bu terminin politoloji kontekstində) bu qədər geniş miqyaslı ekspansiyasının həyata keçirilməsi obyektiv olaraq ideoloji əsaslandırma və təminat tələb edirdi, özü də Avropa ictimaiyyətindən daha çox Rusiya cəmiyyətinin özünün nəzərində, çünki Krım xanlığının ərazisinin birləşdirilməsi yolu ilə Rusiyanın cənub sərhədlərinin hərbi təhlükəsizliyi təmin edildikdən sonra Rusiya cəmiyyəti Rusiya–Osmanlı qarşıdurmasının güclənməkdə davam etməsini istəmirdi. Bu məqsədlər üçün Bizans və

³ *Мирзеханов В.С.* Идеология и дипломатия России в эпоху Екатерины II: историография последних десятилетий // Исторические, культурные и экономические связи между Турцией и Россией: Материалы международного симпозиума, Стамбул, 5 апреля 2012 г. / Сост. О.Ю.Кузнецов. М.: Турецко-русский культурный центр, 2012. Сəh. 34.

Roma imperiyalarının dövlət-hüquqi varisliyinə dair hələ XV əsrdə formalaşdırılmış, daha çox «Moskva – Üçüncü Roma» adı ilə tanınan (əvvəlcə ümumxristian, sonra isə pravoslav sivilizasiyasının mərkəzlərinin ardıcıl dəyişməsi nəzərdə tutulur: Roma – Konstantinopol – Moskva) siyasi-dini konsepsiya işə salındı. O dövrdə obyektiv olaraq kütləvi informasiya vasitələrinin sosial-siyasi funksiyasını yerinə yetirən rus pravoslav kilsəsi bu ideyanı Rusiya cəmiyyətinin bütün təbəqələrinin və zümrələrinin şüuruna yeritməyə başladı. Beləliklə, geosiyasi «yunan layihəsi»nin müəllifləri onun həyata keçirilməsinə hərbi-strateji tərkib üsürləri ilə yanaşı, bir neçə mədəni və siyasi özü də daxil etdilər.

Hər şeydən əvvəl, pravoslav dövlətçilik və dini mərkəzi kimi Konstantinopolun bərpa edilməsi dini qisas ideyası ilə bağlıydı: «əzəli» pravoslav paytaxtı «kafirilər»dən geri alınmalı və onun əvvəlki dini-mədəni və ya sivilizasiya əhəmiyyəti bərpa edilməli idi. Bundan savayı, Rusiyanın Cənuba doğru hərəkətinə, Avropa mentaliteti baxımından «vəhşi» Qara dəniz məkanının ram edilməsinə «sivilizasiya»nın «barbarlıq» üzərinə hücumu kimi baxılırdı. Bu məsələdə imperatriçə II Yekaterina həm Rusiyanın birinci imperatoru I Pyotrun işinin birbaşa davamçısı kimi, həm də Rusiyanın siyasi tarixində onun əzəmətinin rəqibi kimi çıxış edirdi. O vaxtkı Rusiya cəmiyyətinin ziyalı qisminin nümayəndələrinin ümumi fikrinə görə, əgər I Pyotr «barbar» Rusiyanı sivilizasiyalı Qərbə doğru aparırdısa, indi özü «sivilizasiyalı» olan Rusiyanın başçısı kimi II Yekaterina «barbar» Şərqə və Cənuba doğru irəliləyərək, oralara mədəni tərəqqi aparırdı⁴. Əslində, XVIII əsrin sonuncu rübündə imperatriçə

⁴ *Виноградов В.Н. Двуглавый российский орел на Балканах. 1683-1914. М.: Индрик, 2010. Стр. 78-79.*

II Yekaterinanın hakimiyyəti zamanı Rusiya müsəlman Ön Asiyasına və Yaxın Şərqiə qarşı avropalıların növbəti, sayca onuncu, yaxud on birinci «səlib yürüşü»nün təşəbbüsçüsü oldu. Amma bu dəfə həmin yürüş katolik şüarları və ələmləri altında deyil, sırf pravoslav şüarları və ələmləri altında həyata keçirilməli idi.

Qraf A.A.Bezborodkonun «yunan layihəsi»nin II Yekaterinanın, necə deyərlər, «xarici istifadə üçün» nəzərdə tutulan, əslində isə nəcib bir ideya ilə pərdələnməklə, Osmanlı imperiyasından silah gücünə daha çox həmsərhəd ərazi qoparmağa yönələn növbəti ideoloji-təbliğət fəndi olduğuna dair Rusiya «klassik» tarix elmində mövcud olan təsəvvürü bu gün həmin dövrün reallıqlarına adekvat hesab etmək çətin ki mümkün olsun. İmperatriçə daha möhtəşəm bir planı fikrində tutmuşdu və bu plan «Şimal – Cənub» mehvəri boyunca yerləşən məkanı siyasi, sosial və mədəni cəhətdən kökündən dəyişdirməklə bağlı idi. Onun mahiyyəti bundan ibarət idi ki, ellin mədəniyyətinin varisi olan, onun kökləri ilə qidalanan Bizans Rus torpağına həqiqi iman və maarif gətirmişdir, Rus torpağının dövlət və dini baxımdan hüquqi varisi isə Rusiya imperiyası hesab edilirdi. Beləliklə, Rusiya mədəni və dini dəyərlər estafetini Bizansdan təhvil alaraq, əsrlər boyu qoruyub saxlamış və artırmışdır, Bizans özü isə səlcuq türklərinin və osmanlıların təzyiqi qarşısında duruş gətirə bilməyib süquta uğramışdır. Bizansdan həm də sülalələrarası kəbin nəticəsində aldığı (bu, iki ölkənin dövlətçilik-hüquqi və dini-mədəni varisliyinin həmin dövr üçün səciyyəvi olan hüquqi və ideoloji əsasını təşkil edirdi) pravoslav dövlətçiliyinin mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlayan və artıran Rusiya indi müstəqil yunan dövlətinin bərpası yolu ilə bu dəyərləri ona qaytarmağa hazır idi. II Yekaterinanın və kansler A.A.Bez-

borodkonun fikrincə, əvvəlki kimi yenə də Konstantinopol Rusiyanın üç əsr ərzində miras kimi saxladığı və mühafizə etdiyi pravoslavlığın və klassik mədəniyyətin mərkəzinə çevrilməli idi. Bu isə Rusiya sivilizasiyasının inkişaf vektorunu da dəyişirdi – indi o, I Pyotrun dövründəki kimi Şimal-Qərbə deyil, Cənuba yönəlmişdi. Nəticədə Rusiyanın geosiyasi maraqları mərkəzi də öz yerini oraya dəyişmişdi.

XVIII əsrdə dövlətçilik-dini xilaskarlıq ideyası həm etnik özəyi rusalardan ibarət olan pravoslav slavyanlarına, həm də dövlət yaradan etnosu osmanlılar sayılan Osmanlı imperiyasının islam dininə etiqad edən çoxsaylı türk xalqlarına eyni dərəcədə xas idi. O dövrdə Rusiyada da, Osmanlı imperiyasında da dini həyat tamamilə dünyəviləşdirilmişdi, yəni inzibati baxımdan dövlətə tabe edilmişdi. Rusiyada müstəqil (avtokefal) rus pravoslav kilsəsi de-yure mövcud deyildi, çünki 1716-cı ildən kilsə dövlət idarəsi (Müqəddəs Ali Sinod) və ya xüsusi dini idarə (prikaz) sayılırdı, onun başçısı isə patriarx (bugünkü reallığa uyğun) deyil, ali dünyəvi (inzibati-dövlət) və dini (dini-kilsə) hakimiyyəti birləşdirən imperator idi. Tarix elminin terminologiyasında buna «mütləqiyyət» adı verilmişdir. Ona görə də imperiya dövrünün Rusiyasında istənilən dini-kilsə doktrinası öz-özünə xarici siyasətin kontekstinə çevrilirdi. Osmanlı imperiyasında da sultan yaşayış yerindən asılı olmayaraq bütün mömin müsəlmanların xəlifəsi, yəni dini rəhbəri idi. XVIII əsrin sonuncu rübündə Rusiya və Osmanlı imperiyaları öz siyasi-dövlət quruluşuna görə bir-birindən mahiyyətə heç nə ilə fərqlənmirdilər (hər ikisi «klassik» mütləq monarxiya idi), amma son dərəcə ciddi amil olan dini-siyasi amil istisna təşkil edirdi: Rusiya slavyan-pravoslav oykumenasında, Osmanlı imperiyası isə ərəb-türk-islam oykumenasında geo-

siyasi hegemonluğa can atırdı, özü də onların hakimlik iddiaları heç də təkəcə dini sahəyə aid deyildi. Hələ Bizans dövründən pravoslav xristianlar Cənub-Şərqi Avropanın bir sıra vilayətlərində – müasir Moldova, Bolqarıstan, Rumıniya, Yunanıstan, Makedoniya, Serbiya ərazilərində və digər ərazilərdə yaşayırdılar. O dövrdə bu ərazilər müasir adlarından bir qədər fərqlənən öz adları altında Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil idilər və dini baxımdan Rusiya Sinoduna deyil, Konstantinopol patriarxına tabe idilər. XIV əsrin əvvəllərindən etibarən müsəlmanlar artıq Rusiyanın tərkibinə daxil olan Orta və Aşağı Volqaboyu, Şimali Qafqaz regionlarında ənənəvi yaşayırdılar, ona görə osmanlı hakimiyyət orqanları islam barəsində özlərinin siyasi-hüquqi anlayışına əsaslanaraq, həmin müsəlmanlar üzərində təkəcə dini deyil, həm də inzibati hakimiyyə iddia edirdilər. Osmanlı sultanının müsəlman etiqadlı təbəələri barəsində bu cür iddialarının qarşısını almaq üçün Rusiya nəinki osmanlılara qarşı bir sıra müharibələr aparmalı, həm də 1774-cü il 10 (21) iyul tarixli Kiçik Qaynarca sülh müqaviləsinin mətninə xüsusi bir artikul (maddə) daxil etməli olmuşdur. Nəticədə türk sultanınının Krım, Kuban, Həştərxan, Kazan, Volqa tatarları, habelə noqaylar, çərkəzlər və Rusiyanın digər müsəlman xalqları üzərində inzibati-siyasi rəhbərlikdən imtinası həmin müqavilədə beynəlxalq hüququn xüsusi norması kimi təsbit edilmişdir. Doğrudur, bu xalqlar «dini etiqad məsələlərində» hələ bir müddət sultanın tabeliyində qalmış və dini məsələlərdə müstəqilliyi qəti olaraq yalnız keçmiş Krım xanlığının və Taman yarımadasının torpaqlarının və əhalisinin Rusiya imperiyası tərkibinə keçməsinə hüquqi cəhətdən təsbit edən 1783-cü il 28 dekabr tarixli Rusiya–Türkiyə sazişinə uyğun olaraq əldə etmişlər. Ona görə də biz yəqinliklə söyləyə bilərik ki,

XVIII yüzillikdə Rusiya ilə Osmanlı imperiyası arasında aparılmış bütün müharibələr mübahisəli sərhədyanı ərazilər və ya iqtisadi-ticarət imtiyazları uğrunda silahlı mübarizə xarakteri daşımaqla yanaşı, həm də Qara dəniz, Balkan və Qafqaz regionunda dini üstünlük və ideoloji hakimlik naminə mübarizə xüsusiyyətlərinə malik olmuşdur.

Gördüyümüz kimi, XVIII əsrin son onilliklərində Rusiya dövlətinin «yunan layihəsi»ni həyata keçirməyə başlaması ilə Rusiya və Osmanlı imperiyaları məcburən hərbi-strateji qarşıdurmadan daha çox tərəflərdən hər birinin dini xilaskarlıq niyyətinə əsaslanan kəskin ideoloji mübarizə mərhələsinə daxil olmuşlar. Məhz buna görə Qara dəniz – Xəzər regionunda onların geosiyasi rəqabəti bu qədər kəskin və sürəkli xarakter daşmışdır. Həqiqətən, əgər Rusiya – Osmanlı və ya Osmanlı – Rusiya münasibətlərinin tarixinə obyektiv nəzər salsaq, bu iki ölkənin qarşılıqlı münasibətlərinin bütün sonrakı tarixinə imperatriçə II Yekaterinanın «yunan layihəsi»nin təsirini 1914–1918-ci illərin Birinci dünya müharibəsinin hadisələrindənk izləyə bilərik. Ona görə də həmin qarşıdurmanın hərtərəfli xarakter aldığına və Şimali Qara dəniz regionundan başlayaraq, az sonra Qafqaz regionuna, daha sonra isə Balkan yarımadasına və bu gün Mərkəzi və Cənubi Qafqaz adlandırılan Zaqafqaziyaya yayıldığına təəccüblənmək lazım deyildir.

Qafqaz Rusiyanın geosiyasi maraqları orbitində

Mərkəzi və Cənubi Qafqaz regionları əsas səylərini «yunan layihəsi»ni gerçəkləşdirmək üzərində cəmləşdirən Rusiya imperiyasının geosiyasi maraqlar dairəsinə müəyyən də-

rəcədə təsadüfən düşmüşdür, çünki burada hakimlik uğrunda mübarizədə İran dövləti ilə Osmanlı imperiyası qarşı-qarşıya gəlmişdilər, gah bu tərəfin, gah da digər tərəfin üstünlük qazandığı rəqabət yanaşı vilayətlərin sərhədlərini keçmirdi. Balkanlara geosiyasi ekspansiyasının başlanğıcında Rusiya Osmanlı imperiyasına qarşı Qafqazda və ya Zaqafqaziyada «ikinci cəbhə» açmaq barəsində düşünmürdü, çünki bundan ötrü onun nə qüvvələri, nə vəsaiti, nə də resursları var idi. Həmin regiona o, daha çox məcburən, özündən asılı olmayan xarici səbəblərin təsiri altında diqqət yetirmişdi – 1768-ci ildə Kartli və Kaxeti gürcü knyazlıqlarının hakimi II İrakli osmanlılara qarşı hərbi yardım üçün Rusiyaya müraciət etmişdi. Taxtda onun sələfi olmuş VI Vaxtanq 1722-ci ildə Rusiya imperatoru I Pyotr ilə müttəfiqlik müqaviləsi bağlamışdı. 1768–1772-ci illərdə müasir Gürcüstanın ərazisində general-poruçik (general-leytenant), baron Q.K.H.Totlebenin komandanlığı altında rus qoşunları dəstəsi fəaliyyət göstərirdi. Q.K.H.Totleben döyüş meydanlarında şücaəti ilə şöhrət qazansa da ömrünün digər dövrlərində prinsipsizliyi, avantürizmi və intriqaçılığı ilə tanınmışdı. Bir sıra hərbi uğurlara (o cümlədən Kutaisinin alınması və Potinin mühasirəsi) baxmayaraq, Gürcüstanda onun əməliyyatları Rusiyaya əhəmiyyətli siyasi fayda gətirmədi, çünki bu general gürcü çarı II İrakli ilə nəinki mübahisə edib savaşmış, həm də 1770-ci ildə Axalsix yaxınlığındakı döyüşdə ona osmanlılar qarşısında xəyanət etmiş, üstəlik, gürcü taxtı uğrunda mübarizədə rəqiblərinin tərəfini saxlamaqla yenidən xəyanət etmişdi⁵. General Q.K.H.Totlebenin dəstəsinin Kürün digər sahilinə ekspedisiyasının yeganə geosiyasi nəticəsi bu olmuşdu ki, rus hərbi

⁵ *Потто В.А.* Кавказская война: В 5-ти тт. Т. 1. С древнейших времен до Ермолова. М.: Центрполиграф, 2006. Сəh. 128-132.

komandanlığı region barəsində müfəssəl məlumat alaraq, oranın hərbi-topoqrafik xüsusiyyətlərinə bələd olmuş, bu isə gələcəkdə həmin ərazidə eventual döyüş əməliyyatları keçirilməsini planlaşdırmağa imkan vermişdi. Əslində, məhz baron Totlebenin sayəsində Mərkəzi və Cənubi Qafqaz Rusiyanın diqqət dairəsinə düşmüşdü, baxmayaraq ki, dərhal onun geosiyasi maraqlar zonasına çevrilməmişdi.

İkinci dəfə Zaqafqaziya Rusiyanın hərbi-siyasi baxımdan diqqətini 10 il sonra, 1782-ci ildə cəlb etmişdi. O vaxt bir tərəfdən Kartli və Kaxeti, digər tərəfdən Rusiya arasında bu gürcü torpaqları üzərində Rusiyanın hərbi protektoratının müəyyən edilməsinə dair danışıqlar başlanmış, 1783-cü il iyulun 24-də (avqustun 4-də) məlum Georgiyevsk traktatının imzalanması ilə başa çatmışdı. Bu sənədin məzmununun təhlilinə varmadan qeyd edək ki, müqaviləni hər iki dövlət cəmi 4 il ərzində, 1787-ci ilədək icra etmiş, sonra isə osmanlıların təzyiqi altında rus qoşunları (2 piyada batalyonu) Şərqi Gürcüstandan (Kartli-Kaxetidən) çıxarılmışdır, baxmayaraq ki, Rusiya bu torpaqları özünün vassal mülkü saymaqda davam etmişdir. Bunu imperatriçə II Yekaterinanın Kuban korpusunun komandanı, general-feldmarşal, qraf İ.V.Qudoviçə 1795-ci il 4 sentyabr tarixli əmri də sübut edir. Əmirdə deyilirdi ki, İran şahı Ağa Məhəmməd xan Qacarın başçılığı ilə İran qoşunlarının Tiflisə (Tbilisiyə) yürüşünü dəf etmək məqsədi ilə «çar İrakli ilə traktata əsasən onun düşmənçilik qəsdlərindən müdafiəsi üçün Rusiyanın vassalı kimi ona verilməli olan iki tam piyada batalyonu ilə ona kömək göstərilsin»⁶. İran qoşunları sentyabrın 12-də gürcülərin paytaxtını dağıtdılar (general Qudoviç isə II İrakliyə hərbi yardım göstərilməsinə dair əmri yalnız oktyabrın 1-də aldı).

⁶ Yenə orada. Səh. 135.

1783-cü ildə Rusiyanın Şərqi Gürcüstan üzərində protektoratının bərqərar edilməsi və daha sonra, 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstanın imperiya tərkibinə daxil olması Rusiyanın Qafqazda iki strateji rəqibinə – Osmanlı imperiyasına və İran şahlığına qarşı bir sıra müharibələr aparmasına gətirib çıxardı. Bu iki ölkənin daimi sərhəd münaqişələrində olması onlarla silahlı qarşıdurmada Rusiyanın işini asanlaşdırırdı. Rusiyanın həmin ölkələr ilə silahlı münaqişələri sırasında general-anşef (general-polkovnik), qraf V.A.Zubovun komandanlığı altında rus Kuban korpusu qüvvələrinin İran şahının qoşunlarına qarşı Şimali Azərbaycana yürüşünü – imperatriçə II Yekaterinanın ölümü səbəbindən tam baş tutmamış yürüşünü; 1804–1813-cü illərin və 1826–1828-ci illərin Rusiya–İran müharibələrini; 1806–1812-ci illərin və 1828–1829-cu illərin Rusiya–Osmanlı müharibələrini göstərmək lazımdır. İmperiyanın dövlət sərhədləri Mərkəzi və Cənubi Qafqaz regionlarına lap yaxınlaşdığından məhz həmin silahlı münaqişələrin planlaşdırılması və gedişi zamanı bu regionlarda Rusiyanın geosiyasi maraqlarının və hədəflərinin cizgiləri üzə çıxmağa, məzmunu müəyyən olunmağa başlamışdır.

Yuxarıda göstərilmiş bütün silahlı münaqişələrin yaranması üçün əsas səbəb Qafqazda Rusiya, İran və Osmanlı imperiyası arasında nizamlanmamış sərhəd məsələsi və Zaqafqaziyanın feodal dövlət-ərazi qurumlarında – müxtəlif mahallarda, şahlıqlarda, xanlıqlarda hökmranlıq uğrunda mübarizə olmuşdur. Qafqazda bu üç qüvvə arasında maraqlar münaqişəsinin obyektiv mövcudluğu şəraitində ixtilafın aradan qaldırılması üçün çıxış nöqtəsi kimi Qafqaz xalqlarının dini suverenliyi seçilmişdir. Deyilənlərin təsdiqi üçün Rusiya ilə Osmanlı imperiyası arasında 1791-ci il 29 dekabr (1792-ci il 9 yanvar) tarixli Yassı sülh müqaviləsinin müd-

dəalarını göstərmək olar. Həmin müqaviləyə görə, Rusiya ilə Osmanlı imperiyası arasında sərhəd Kuban çayı boyunca müəyyən edilirdi, Qafqazın bütün xristian xalqları – osetinlər və şərq gürcüləri, onların torpaqları isə osmanlılar tərəfindən Rusiyanın geosiyasi maraqları zonası hesab edilirdi⁷. Lakin Qafqazda geosiyasi maraq dairələri arasında bu cür hədd qoyulması İran şahı Ağa Məhəmməd xan Qacarı razı salmadı və o, 1795-ci və 1797-ci illərdə Kartli-Kaxetiyyə iki dəfə hücum etdi. Qərbi Gürcüstanın müsəlman xalqları da Kartli-Kaxetiyyə və İmeretiyyə basqınları davam etdirirdilər. Bütün bunlar gürcü torpaqlarının sonuncu müstəqil çarı XII Georgini Rusiyadan təkcə hərbi deyil, həm də dövlət yardımı istəməyə sövq etdi. Kartli-Kaxetinin Rusiya tərkibinə daxil olmasının siyasi və hüquqi aspektləri yaxşı öyrənilməyindən və məlum olduğundan⁸, onu ətraflı nəzərdən keçirməyəcəyik. Bircə bunu deyəcəyik ki, Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında imperator manifesti 1802-ci il aprelin 12-də Sioni baş kilsəsində rəsmən oxunduqdan sonra Rusiya Cənubi Qafqaz regionunda öz geosiyasi maraqlarının və prioritetlərinin ifadə edilməsi məsələsinə yaxınlaşdı.

Rusiyanın Zaqafqaziyada geosiyasi maraqlarının müəyyənəndirilməsi ilk növbədə yeni birləşdirilmiş torpaqların hərbi-strateji təhlükəsizliyi amili ilə şərtlənmişdi. Bundan ötrü Qafqazın təbii sərhədlərinə çıxmaq zəruri idi. Həmin sərhəd

⁷ Подробное описание пути чрезвычайнаго и полномочнаго Российскаго Императорскаго Посольства, после Яскаго мира, от Руцукка чрез Шумлу в Константинополь, в 1793 году. С военными замечаниями о земле, с показанием способа провесть и продовольствовать от 30-ти до 40-ка тысяч войска / Прим. Н. А. Осокина // Русская старина, 1878, № 1 (Т. 21). Сəh. 100-124.

⁸ *Авалов З.Д.* Присоединение Грузии к России. СПб.: Тип. Монтевида, 1906.

hədlər əsasında nəinki ərazilər arasında hədd qoymaq, həm də eşelonlaşdırılmış müdafiəni təşkil etmək mümkün idi. Bu cür təbii hüdudlar yalnız Araz çayı (cənubda) və Çorox çayı (qərbdə) ola bilərdi. Bu hüdudlara çatmaq üçün Rusiya XIX əsrin birinci qərinasında yuxarıda göstərilən bir sıra hücum müharibələri aparmışdı. Rusiyanın geosiyasi maraqları kompleksində Mərkəzi Qafqazın yeri, rolu və əhəmiyyəti məhz Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasında qarşılıqlı ərazi iddiaları ilə müşayiət olunan həmin müharibələr və onlardan sonra baş verən silahlı münaqişələr kontekstində nəzərdən keçirilməlidir.

İlk növbədə qeyd edilməlidir ki, dünya xəritəsində müstəqil subregion və geosiyasi diqqət obyektini kimi Mərkəzi Qafqaz yalnız Rusiyanın sayəsində yaranmışdır. Onun məkan baxımından lokallaşması, hüquqi formalaşması və sonrakı politoloji əlahiddələşməsi Rusiyanın İran və Osmanlı imperiyası ilə beynəlxalq müqavilələrinə əsasən yeni torpaqların onun tərkibinə daxil olması yolu ilə həyata keçmişdir. Həmin müqavilələrə İran ilə 1813-cü il 12 (24) oktyabr tarixli Gülüstən sülh müqaviləsi, 1828-ci il 10 (22) fevral tarixli Türkmənçay sülh müqaviləsi, eləcə də Osmanlı imperiyası ilə 1812-ci il 16 (28) may tarixli Buxarest sülh müqaviləsi (1826-cı il 25 sentyabr (7 oktyabr) tarixli Akkerman konvensiyası ilə birlikdə), 1829-cu il 2 (14) sentyabr tarixli Adrianopol sülh müqaviləsi, habelə 1878-ci il 1 (13) iyul tarixli Berlin traktatı aid edilməlidir. Bu beynəlxalq hüquq aktlarının müddəalarına görə, Dağıstan, Kartli, Kaxeti, Meqreliya, İmeretiya, Quriya, Abxaziya torpaqları, Bakı, Qarabağ, Gəncə, Şirvan, Şəki, Dərbənd, Quba, Talış, Naxçıvan, İrəvan xanlıqlarının əraziləri, Qara dənizin Kuban mənşəbindən başlamış Müq. Nikolay körpüsünədək olan bütün şərq sahilboyu Anapa, Sucuqqala və Poti qalaları ilə birlikdə, habelə osmanlı pa-

şalıqları Axalsixe, Axalkalaki, Batum, Qars, Ərdəhan, Artvin Rusiyaya birləşdirilmişdi. Beləliklə, tarixi-hüquqi nöqteyi-nəzərdən bütün bu torpaqlar Mərkəzi Qafqaz regionuna daxil edilməli və kompleks tədqiqat obyektı olmalıdır, çünki onların sonrakı tarixi taleyini de-fakto müəyyən etmiş Rusiyanın imperiya təsiri altında olmuşlar.

Mahıyyətə biz deyə bilərik ki, bu gün Mərkəzi Qafqaz regionunun subyektləri Rusiya Federasiyası, Türkiyə Respublikası, Azərbaycan Respublikası, Ermənistan Respublikası, Gürcüstan, habelə qismən tanınmış və ya tanınmamış dövlət qurumları – Abxaziya, Cənubi Osetiya, Dağlıq Qarabağdır. Lakin bu regionun bəzi ölkələrinin siyasi elitaları, habelə onları dolayısı ilə dəstəkləyən dünya güc mərkəzləri Rusiyanın və Türkiyənin regiona təsirini zəiflətməyə və ya hətta onları Mərkəzi Qafqaz regionunun subyektləri siyahısından çıxararaq, yalnız Azərbaycanı, Ermənistanı və Gürcüstanı saxlamağa fəal surətdə çalışırlar.

Mərkəzi Qafqaz regionuna bu cür politoloji yanaşma apriori qeyri-məqbuldur, çünki nəinki tarixi reallıqları və ənənələri inkar edir, həm də yerli siyasi elitaların ayrı-ayrı qruplarına və onların arxasında dayanan beynəlxalq maliyyə-sənaye dairələrinə xoş gəlsin deyə region xalqlarının tarixi-mədəni irsini rədd edir. XIX əsrin ikinci qərindəndən başlayaraq, Mərkəzi Qafqaz Rusiyanın nəinki geosiyasi maraqlarının, həm də prioritetlərinin zonası olmuşdur və olaraq qalır. Rusiyanın həmin region barəsində siyasəti son iki əsr ərzində mühüm transformasiyaya məruz qalmışdır və bu, müəyyən bir tendensiyanı ifadə etməyə imkan verir.

Cənub-Şərqi Avropa regionundan fərqli olaraq, Mərkəzi Qafqaz regionu heç vaxt Rusiyanın dini ekspansiya obyektı

olmamışdır, çünki yerli əhalisi ənənəvi müsəlman olan (ibtidai bütperəstlikdən aralandıqdan sonra) ərazilərdə öz siyasi hökmranlığının təməli kimi xristianlığı yaymaq mənasızdır. Xristianlığın tarixən yayıldığı və XIX əsrin əvvəllərində feodal ictimai münasibətlərinin artıq təşəkkül tapdığı torpaqlar, demək olar, ağırsız surətdə Rusiya dövlətinin və cəmiyyətinin tərkibinə daxil edildi və bu zaman hakim regional elitadan tək-tək şəxslərin mənafeələrinə toxunuldu.

Zaqafqazıyanın ənənəvi müsəlman əhalisinə malik dövlət-ərazi qurumlarının Rusiya imperiyasının tabeliyinə keçməsinin inzibati proseduru daha mürəkkəb idi, amma bu da məntiqi cəhətdən anlaşılan idi: yerli feodal hakimləri əvvəlki inzibati statuslarını ömürlərinin son gününədək qoruyub saxlayırdılar (doğrudur, bu zaman siyasi suverenliyi itirərək), onların varisləri, xələfləri və yaxınları bütün əmlak və silk imtiyazlarına malik olan Rusiya zadəganlarına çevrilirdilər. Əslində, Cənubi Qafqaz vilayətlərinin Rusiya hakimiyyəti altına keçməsi sosial-əmlak və inzibati-təsərrüfat münasibətlərinin onlar üçün ənənəvi xarakterini dəyişmədi, ona görə də əhalinin əsas kütləsi tərəfindən laqeyd qarşılandı.

Buna parlaq nümunə kimi, yerli müsəlmanlar sırasından olan «əsirlər» – «canlı əmtəə» ilə hətta Rusiya imperiyasının hüduqlarını aşan ticarətə (xüsusən, qızların və gənc qadınlara Türkiyə hərəmxanalarına satılmasına) yeni rus hakimiyyət orqanlarının, demək olar, etinasız münasibət bəsləməsini göstərmək olar. İmperiyanın yeni birləşdirilmiş rayonlarında müsəlman kənd icmalarının hüduqları daxilində əsir ticarəti sərbəst həyata keçirilirdi, əsir (qul, nöker) alınması və satılması faktının özü isə dövlət xəzinəsinə rüsum ödənilməklə Rusiya pristavlarının qəbul etdikləri xüsusi aktlar

vasitəsi ilə təsdiqlənirdi⁹. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qayda Rusiyanın «xristian» hissəsində təhkimli kəndlilər barəsində qüvvədə olan qaydanın tam eyni idi, ona görə də Qafqazın və Rusiyanın Avropa hissəsinin yerli əhalisinin həyat tərzini bir-birindən az fərqlənirdi. Bütün bunlar tamamilə qəti surətdə belə söyləməyə imkan verir ki, Rusiya tərəfindən Qafqazın müstəmləkələşdirilməsi yolunda heç bir sosial-iqtisadi çətinlik yox idi.

Rusiya tərəfindən Qafqazın müstəmləkələşdirilməsinin ilk onillikləri ərzində yerli müsəlman əhali bu prosesə siyasi-dini maneə törətmirdi. Buna ən parlaq sübut kimi 1828–1829-cu illərin Rusiya–Osmanlı müharibəsinin qızgın çağında müasir Azərbaycanın yeni birləşdirilmiş torpaqlarında rus Əlahiddə Qafqaz korpusu üçün dörd atlı-müsəlman polkunun (hərəsində 720 atlı olmaqla) və Kəngərli süvari dəstəsi adı altında xüsusi atlı divizionun uğurla formalaşdırılmasını göstərmək olar. Onlar Şərqi Anadolu ərazisində öz dindəşlərinə qarşı döyüşlərdə nizami rus ordusundan da çox fərqlənmişdilər¹⁰. Həmin müharibə başa çatdıqdan sonra bu gün Cənubi Qafqaz adlandırılan ərazidə xüsusi Zaqafqaziya müsəlman kazak qoşununun formalaşdırılması məsələsinə belə baxılmışdı. Lakin bu məqsəd üçün nəzərdə tutulan qüvvə və vasitələrin 1830–1831-ci illərin Polşa üsyanını yatırımağa göndə-

⁹ Емельянова Н.М., Эскеков М.Х. Торговые и культурные связи Российской, Османской империй и народов Кавказа в первой половине XIX века // Исторические, культурные и экономические связи между Турцией и Россией: Материалы международного симпозиума, Стамбул, 5 апреля 2012 г. / Сост. О.Ю.Кузнецов. – М.: Турецко-русский культурный центр, 2012. – Сəh. 45-47.

¹⁰ Утверждение русского владычества на Кавказе: К 100-летию присоединения Грузии к России: В 5-ти тт. / Под ред. В.А.Потто. Тифлис, 1909. Т. 4 (ч. 2). Сəh. 415-416.

rilməsi zərurəti həmin planın tam həyata keçirilməsinə imkan vermədi¹¹. 1840-cı illərdə Dağıstanda və Çeçenistanda imam Şamilin başçılığı ilə dağlı xalqlar üsyan qaldırdıqdan sonra isə bu plan tamamilə unuduldu. Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, çoxmillətli və çoxdinli Rusiyada təbəələrin dini etiqadı məsələsi yalnız onlar öz hüquqa zidd hərəkətləri ilə qayda-qanunu pozduqları zaman ortaya çıxırdı.

«Erməni məsələsi» Qafqazda Rusiya geosiyasetinin vasitəsi kimi

Mərkəzi Qafqazın Rusiya tərəfindən müstəmləkələşdirilməsində dini-konfessional çalara malik bircə məsələ var idi. Söhbət «erməni məsələsi» deyilən məsələdən gedir, o məsələ ki, Rusiyanın Zaqafqaziyada həyata keçirdiyi bütün siyasətlə uyğunsuzluq təşkil edir, Rusiyanın bu regionda geosiyasetinin formalaşması məntiqini əsaslı surətdə pozurdu. Bəri başdan qeyd etmək lazımdır ki, biz bu məsələni milli deyil, məhz dini-konfessional məsələ kimi nəzərdən keçiririk, çünki Rusiyada dini etiqad azadlığı haqqında imperiya qanununun qəbul edildiyi 1914-cü ilin fevral ayınadək şəxsiyyətin formal-hüquqi xarakteristikasının bir elementi kimi «milliyyət» anlayışı yox idi və onu şəxsiyyətin konfessional və ya dini etiqad mənsubiyyəti məlum dərəcədə əvəz edirdi. Odur ki, Rusiyada dövlət-hüquq nöqtəyi-nəzərindən «erməni məsələsi» mövcud deyildi və prinsipcə mövcud ola bilməzdi, bu problemin ayırd edilməsi üçün «erməni-qriqorian məsələsi» ifadəsinin işlədilməsi daha dəqiq olacaqdır.

¹¹ *Нагдалиев Ф.Ф.* Ханы Нахичеванские в Российской империи. Москва: Новый аргумент, 2006. Сəh. 93-98.

Rusiya imperiyasında erməni etnosunun sosial-hüquqi atributu olan erməni-qriqorian məzhəbinə aid mərasimlər və atributlar pravoslav mərasimlərinə və atributlarına bənzədiyindən bu məzhəb siyasi-dövlət isteblişmentinin dünyəvi nümayəndələri tərəfindən yanlış olaraq kilsə qaydaları baxımından pravoslavlığa yaxın hesab edilirdi. Bunun bir səbəbi o dövrdə pravoslav ilahiyyatının inkişaf etməməsi idi. İlahiyyat ehkamçılığı məsələsinin dərinliyinə dalmadan bir-cə məqamı qeyd edək ki, erməni apostol kilsəsi Qədim şərq pravoslav kilsələri qrupuna aiddir, IV Ümumdünya kilsə məclisində iştirak etməmiş və onun qərarlarını qəbul etməmişdir, ona görə də öz ehkamlarında yalnız ilk üç Ümumdünya kilsə məclisinin qərarlarına əsaslanır və «Təcəssüm etmiş Söz Tanrısının vahid təbiəti»nə (miafizitçiliyə) etiqad edən İsgəndəriyyəli Müqəddəs Kirilin Xalkidondan qabaqkı xristologiyasını rəhbər tutur. Erməni-qriqorian təlimi Müq. Üç Üqnumu inkar etməsi ilə pravoslav ehkamçılığından fərqlənir, bu isə onun tərəfdarlarını yəhudi dininin mənsubları və «jidçilər»in müxtəlif saxta xristian sektalarının – duxoborların, molokanların və digərlərinin ardıcılıqları ilə yaxınlaşdırır. Ona görə də müasir xristian (həm katolik, həm də pravoslav və hətta protestant) ilahiyyatı nöqtəyi-nəzərindən qriqorian ermənilər sözün tam mənasında xristian sayıla bilməzlər, lakin Qafqazdakı rus hərbi-inzibati hakimiyyət orqanları bu məzhəbin ehkam xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirmir, onun ardıcılıqlarını Cənubi Qafqaz regionunda öz hərbi-siyasi planlarının və iddialarının həyata keçirilməsi işində müttəfiq hesab edirdilər. Mahiyyət etibarını ilə biz inamla söyləyə bilərik ki, artıq XIX əsrin ikinci rübündə «erməni məsələsi» Rusiyanın Zaqafqaziyadakı geosiyasətinin özəyinə çevrilmiş və iki əsrdən

bir qədər az müddətdə, XXI əsrin əvvəllərində bu cür özək olaraq qalmışdır.

Rusiyanın Mərkəzi Qafqaz ərazisini İrandan və Osmanlı imperiyasından qoparması və bir neçə onillik ərzində burada möhkəmlənməsi Rusiya dövlətinin qriqorian ermənilər barəsində fəal köçürmə siyasəti ilə müşayiət olunmuşdur. Ermənilər İrandan və Osmanlı imperiyasından məqsədyönlü şəkildə çıxarılaraq, Rusiyaya birləşdirilmiş Zaqafqaziya torpaqlarında yerləşdirilirdi. İranla bağlanmış Türkmənçay sülh müqaviləsində və Osmanlı imperiyası ilə bağlanmış Adrianopol sülh müqaviləsində bu barədə xüsusi maddələr nəzərdə tutulurdu. Ermənilərin Zaqafqaziyaya köçürülməsi kütləvi xarakter daşıyırdı: tam rəsmi Rusiya məlumatlarına görə, təkcə 1829-cu ilin payızında – 1830-cu ilin yazında Osmanlı imperiyasından 15000 erməni ailəsi köçürülmüşdü ki, bu da 90 mindən 100 minədək erməni demək idi. Həm də bunlar yalnız Ərzurum və Qars paşalıqlarından gətirilənlər idi¹². Rusiya Zaqafqaziyasına təqribən elə bu qədər erməni iki il əvvəl İrandan, daha 30 minə qədər erməni isə Trabzondan köçürülmüşdü. Faktiki olaraq, üç ildən bir qədər az müddətdə Cənubi Qafqazın erməni əhalisi milyonun üçdə biri qədər artmışdı. Eyni vaxtda bu qədər erməninin Rusiya hakimiyyəti tərəfindən sanksiya verilmiş, təşkil edilmiş və maliyyələşdirilmiş kütləvi köçünü bütünlüklə Rusiyanın Cənubi Qafqazda geosiyasətinin təzahürü hesab etmək olar.

Bu müddəə ilə biz qriqorian ermənilərin qədimdən Zaqafqaziya ərazisində yaşaması faktını şübhə altına almağa çalışmırıq. Lakin 1820–1830-cu illərin hüduunda İrandan

¹² Утверждение русского владычества на Кавказе... Т. 4 (ч. 2). Сəh. 453-454.

və Osmanlı imperiyasından ermənilərin bu qədər kütləvi surətdə köçürülməsi Rusiyaya yeni birləşdirilmiş torpaqlarda bu xalqın nümayəndələrinin ərazicə yerləşməsi strukturunu kökündən dəyişdirmişdir. O vaxtdək Zaqafqaziyanın feodal dövlət-ərazi qurumlarında qriqorian ermənilər dağınıq halda yerləşmiş, heç yerdə (hətta İrəvan xanlığında) etnik çoxluq təşkil etməmişlər, ancaq 1830-cu ildə Şərqi Anadoludan köçürüldükdən sonra Cənubi Qafqazın ayrı-ayrı yerlərində yığcam şəkildə məskunlaşaraq, etnik çoxluq təşkil etmişlər. Buna misal kimi Osmanlı imperiyasından çıxmış ermənilərin rus Qafqaz administrasiyası tərəfindən Gümrü və Lori vadisi ətraflarında məskunlaşmasının təşkil edilməsini¹³ göstərmək olar. Sonralar bu ərazi müasir Ermənistan milli dövlətçiliyinin özəyini təşkil etmişdir.

Görə bilərik ki, Rusiyanın Cənubi Qafqazda geosiyasətinin həyata keçirilməsi üçün başlıca milli-dini vasitə müsəlman azərbaycanlılar deyil, hətta Rusiyaya və onun geosiyasi maraqlarına sədaqətini döyüş meydanlarında əldə silah dəfələrlə sübut etmiş xristian gürcülər deyil, məhz qriqorian ermənilər – dini-kilsə mərasimlərinin və atributlarının oxşarlığından savayı, Rusiya qarşısında heç bir xüsusi xidmət göstərməmiş ermənilər oldular. Bunun nəyə görə baş verdiyi tədqiqatımızın mövzusu ilə bağlı məsələ deyildir. Odur ki, bu vəziyyətin yaranması səbəblərini nəzərdən keçirmədən yalnız məsələnin mövcudluğu faktını qeyd etməklə kifayətlənirik.

Bütün XIX əsr ərzində və XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Cənubi Qafqaz regionunda geosiyasətinin prioritetlərini «erməni vektoru» müəyyən etmişdir. O dövrün bütün Rusiya–Türkiyə müharibələrində rus qoşunlarının Zaqafqa-

¹³ Yenə orada.

ziyada hərəkətinin hərbi-strateji baxımdan elə də münasib olmayan, amma hərbi-siyasi nöqtəyi-nəzərdən tam izah edilə bilən baş istiqaməti deyilənlərə əlavə bir sübut ola bilər. Osmanlı imperiyası ilə son dörd müharibədə (1828–1829, 1853–1856, 1877–1878 və 1914–1918-ci illərdə) rus hərbi komandanlığı Trabzonu və ya Sinopu deyil, məhz Ərzurumu Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsinin içərilərinə doğru hücumunun başlıca istiqaməti və eyni zamanda, son məntəqəsi hesab etmişdir, halbuki Trabzonun və ya Sinopun tutulması Anadoluda vuruşan rus qoşunlarının dəniz yolu ilə təchizatını əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırardı. Lakin bu müharibələrin heç birində Qara dənizin türk sahilboyunun ələ keçirilməsi strateji vəzifə kimi qarşıya qoyulmamışdır. Bu deyilənlərdən belə bir qənaət hasil olur ki, hərbi-strateji və iqtisadi əhəmiyyəti çox şübhəli olan, lakin əhalisinin xeyli faizini qriqorian ermənilər təşkil edən bir sıra vilayətlərin Osmanlı imperiyasından qoparılması Rusiya üçün geosiyasi prioritet olmuşdur. Bütün bunlar belə söyləməyə imkan verir ki, yüzilliklər boyu Rusiyada «yunan layihəsi»ndən əlavə, «erməni layihəsi» də olmuşdur, baxmayaraq ki, onun mövcudluğunu heç kəs elan etməmişdir.

Antanta ölkələri və Osmanlı imperiyası arasında 1918-ci il 30 oktyabr tarixli Mudros barışığının və 1920-ci il 10 avqust tarixli Sevr sülh müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Birinci dünya müharibəsi gedişində Rusiya tərəfindən Osmanlı imperiyasından işğal edilmiş ərazilərdə yaradılması nəzərdə tutulan «Böyük Ermənistan»ın elan olunmasını Rusiyanın «erməni layihəsi»nin həyata keçirilməsi ilə birbaşa eyniləşdirmək üçün əlimizdə kifayət qədər və mötəbər sənədli məlumat yoxdur. Lakin Rusiya 1918-ci il 3 mart tarixli Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə uyğun olaraq müharibədən

birtərəfli qaydada çıxdıqdan sonra onun əvvəllər işğal etmiş olduğu türk ərazilərinin erməni millətçilərinə verilməsinə cəhd göstərilməsi faktı özlüyündə sübut edir ki, Rusiyanın və qismən də Fransanın yeritdiyi «erməni layihəsi» Birinci dünya müharibəsində Rusiyanın hərbi-siyasi məğlubiyyətindən sonra da öz aktuallığını saxlamışdır. Yalnız 1919–1923-cü illərin İstiqlal savaşında Qazi Mustafa Kamal paşa Atatürk tərəfdarlarının qalib gəlməsi həmin layihənin üstündən qələm çəkdi. Bu savaşın tərkib hissələrindən biri 1920-ci ildə türk–erməni silahlı münaqişəsi olmuşdur. Münaqişə əvvəlcə Rusiya qoşunlarının, sonra isə erməni silahlı birləşmələrinin işğal etdikləri Şərqi Anadolu vilayətləri üzərində gələcək Türkiyə Respublikasının dövlət suverenliyinin bərpa edilməsi ilə başa çatmışdır.

«Erməni layihəsi»nin izləri Rusiyanın ən yeni tarixi dövrdə həyata keçirdiyi xarici siyasətdə də özünü göstərmişdir. 1990-cı illərdə SSRİ-nin dağılmasından sonra Dağlıq Qarabağ ətrafında cərəyan edən silahlı münaqişə şəraitində Rusiya Federasiyası əzəldən fəal ermənipərəst mövqe tutmuşdur. Cənubi Qafqaz regionunda müasir Rusiyanın xarici siyasətinin bu cür vektorunun seçilməsinə bir sıra tarixi şəxsiyyətlərin subyektiv təsiri barəsində müfəssəl söhbət açmayacağıq, çünki tarixçilərin ənənəsində sağ adamlara qiymət verilməsi yoxdur, yalnız Rusiya siyasi isteblişmenti dairələrində «erməni lobbisi»nin mövcudluğu barəsində ümumi qeydlə kifayətlənəcəyik. Son illərdə «erməni lobbisi»nin əsas nümayəndələrinin cismən qocalaraq Mərkəzi Qafqaz regionunda Rusiya geosiyasətinin məzmununa təsir göstərmək qabiliyyətini və imkanını getdikcə daha çox itirməsi səbəbindən bu lobbinin nüfuzu azalmaqdadır.

Rusiyanın Zaqafqaziyada yeni geosiyasi prioritetləri

Bu gün Rusiya Zaqafqaziyada öz geosiyasətinin prioritetlərini mərhələ-mərhələ dəyişərək, onu prinsipcə başqa əsaslar üzərində və indiki dövrün reallıqlarına müvafiq surətdə təşkil edir: Mərkəzi Qafqaz regionunda beynəlxalq iqtisadiyyat və xarici siyasət məsələlərində qatı milli-dini çalara malik olan əvvəlki ideoloji determinizmin yerini pragmatizm tutmuşdur. Tamamilə aşkardır ki, Rusiya özü üçün bu qədər vacib olan istiqamətdə xarici siyasət xəttini bir an içində dəyişdirməyə obyektiv qadir deyildir – iki əsr davam etmiş ətalət son də-rəcə güclüdür, onu aradan qaldırmaq üçün qüvvə, vaxt və siyasi iradə gərəkdir. Son vaxtlar siyasi iradənin mövcudluğu daha qabarıq şəkildə təzahür edir, baxmayaraq ki, Mərkəzi Qafqazın, demək olar, bütün ölkələrinin siyasətçiləri ilk bö-yük yubileyin – milli dövlətçiliyin 20 illiyinin verdiyi məst-likdən təsirlənərək bunu görməzliyə vurmağı üstün tutur, vərdiş etdikləri geosiyasi koordinatlar sistemində qalmaqda davam edirlər.

SSRİ-nin dağılmasından sonrakı iyirmi il ərzində Rusiya hərbi-siyasi baxımdan ən sabit və davranışı bəlli yeni dövlət kimi məhz Ermənistanı Zaqafqaziyada özünün təbii müttəfiqi saymışdır. 1990-cı illərdə Ermənistanın və ermənilərin Mərkəzi Qafqaz regionunda üstünlük uğrunda birgə səylər göstərdiyi şəraitdə Gürcüstan və Azərbaycan öz daxili siyasi didiş-mələri üzündən permanent anarxiya ərazilərinə bənzəyirdi və hətta bir müddət belə ərazilərə çevrilmişdi.

Hazırda Mərkəzi Qafqaz ölkələrində şərait prinsipcə də-yişmişdir və Rusiya təkcə Zaqafqaziyada deyil, həm də bü-tün Ön Asiyada öz kursunu həyata keçirmək üçün yeni tə-

rəfdaşlar axtarmağa məcbur olmuşdur. Ermənistan iqtisadi cəhətdən zəifdir, milli dövlətçiliyinin bütün ən yaxın tarixi ərzində Rusiyanın və erməni diasporunun maliyyə yardımı hesabına yaşayan resipiyent ölkədir, ona görə də perspektivdə Rusiyanın Mərkəzi və Cənubi Qafqazda strateji müttəfiqi ola bilməz. Gürcüstan və Azərbaycan da son illərdə Rusiya barəsində bir sıra qeyri-dost demarşlarında təzahür etmiş siyasi və ya milli-dini səbəblər üzündən obyektiv surətdə Rusiyanın Zaqafqaziyada geosiyasi tərəfdaşının boş olan yerini tuta bilməzlər, çünki onlar üçün bu, dünyanın digər güc mərkəzləri qarşısında götürdükləri öhdəliklər kompleksinin yerinə yetirilməsindən birtərəfli imtina edilməsi ilə bağlı olacaqdır. Bunu isə onlar obyektiv olaraq bir an içində edə bilməzlər.

Odur ki, yaranmış şəraitdə Rusiya Mərkəzi və Cənubi Qafqaz regionuna öz təsirini qoruyub saxlamaq üçün müttəfiqləri bölgənin hüduqlarından kənarında axtarmağa məcburdur. Müttəfiq kimi o, yalnız iki ölkəni – İran İslam Respublikasını və Türkiyə Respublikasını nəzərdən keçirə bilər, baxmayaraq ki, birinci ölkə xarici siyasətinin spesifikasiyası və əvvəlcədən bəlli olmaması, bu siyasətin islam (xüsusən şiə) aləmində İran siyasi-dini elitesinin aşkar ifadə edilən dini xilaskarlığı amilinin təsirindən asılılığı üzündən Ön Asiyada strateji tərəfdaş roluna az yarayır. Deməli, Ön Asiyada, Mərkəzi və Cənubi Qafqaz regionlarında Rusiyanın geosiyasi tərəfdaş roluna ən çox ehtimal edilən namizəd Türkiyə olur. Son illərdə bu ölkə ilə münasibətlər həm siyasi-dövlət, həm də iqtisadi və humanitar sahələrdə sürətlə inkişaf edir. Beləliklə, biz Rusiyanın Zaqafqaziyada və bütün Ön Asiyada geosiyasi prioritetlərinin dəyişilməsi tendensiyasının olduğunu inamla söyləyə bilərik; özünü doğrultmamış «yunan» və «erməni»

layihələrini yeni «türk» layihəsi əvəz edir. Belə bir layihənin mövcudluğu ilə bütün Qafqaz ölkələri artıq bu gün hesablaşmalı olurlar.

Rusiya ilə Türkiyənin hər gün yeni təşkilati cizgilər kəsb edən strateji iqtisadi ittifaqı labüd surətdə suveren Qafqaz dövlətlərini nəinki dünya səviyyəsində, həm də regional səviyyədə strateji siyasi təsirdən məhrum edəcək, yəni bu dövlətlər digər dünya və ya dini güc mərkəzlərindən hər hansı birbaşa texniki yardım almaq imkanından de-fakto məhrum olacaqlar. 2008-ci ilin avqust ayında Cənubi Osetiya silahlı münaqişəsi zamanı Türkiyə Respublikası hakimiyyət orqanlarının Rusiyaya passiv köməyi onun isteblişmentinin xammal və digər iqtisadi imtiyazlar müqabilində Qafqazda geosiyasi prioritetləri Rusiyaya güzəştə getməyə hazır olduğunu bütün dünyaya bir daha nümayiş etdirdi. Son illərdə Rusiya ilə Türkiyənin siyasi-iqtisadi tərəfdaşlığı «avrasiyaçılıq» şəklində qarşılıqlı surətdə faydalı ideoloji tərtibat almağa başlamışdır. İki ölkədə təkə siyasi səviyyədə deyil, həm də elminəzəri səviyyədə geniş rəvac verilən bu ideologiya fikrimizcə, ən yaxın perspektivdə labüd olaraq «slavyan-türk Avrasiya birliyi» şəklində qarşılıqlı məqbul ideoloji konsepsiyanın hazırlanmasına gətirib çıxaracaq və bu konsepsiyada Qafqaz xalqlarının siyasi cəhətdən müstəqil milli-dövlət və etnik-dini maraqlarına yer olmayacaqdır.

Rusiyanın Zaqafqaziyada xarici siyasət vektorunun dəyişməsi nəticəsində orta müddətli perspektivdə ən böyük faydanı Mərkəzi Qafqaz regionunun bütün ölkələri arasında Azərbaycan götürməli olsa da o, öz qarşısında açılan üstünlüklərdən istifadə etməyə nədənsə tələsmir. Üstəlik, Rusiya imperiyasında Azərbaycan xalqının guya «soyqırımına məruz qalmasının iki yüz illiyi» ideyasının Azərbaycanda

yayılması ilə bağlı Rusiyaya qarşı yönələn ideoloji-təbliğat ritorikası son bir ildə güclənməyə başlamışdır. Bu ritorika Rusiyadakı azərbaycanlı diasporunun rusdilli nəşrlərində («İRS-Наследие» jurnalında, «Азербайджанский конгресс» qəzetində) daha aşkar surətdə təzahür edir (həmin nəşrlərin səhifələrində və elektron versiyalarında «Soyqırımının 200 illiyi» rubrikası vardır). Şəxsən biz başa düşürük ki, bu ideoloji-təbliğat ritorikasının hədəfi Ermənistan və Birinci dünya müharibəsi illərində «ermənilərin soyqırımı» ideyasıdır. Lakin həmin nəşrləri tam miqyasda maliyyələşdirən rəsmi Bakı və onların arxasında dayanan Azərbaycan diasporunun strukturları nədənsə unudurlar ki, 2013-cü il Rusiya ilə İran arasında Gülüstan sülh müqaviləsi bağlanmasının 200 illiyinin tamam olduğu ildir. Əvvəllər iranlıların əsarətində olmuş Azərbaycan etnosunun millətə çevrilməsi bu müqavilənin bağlanması nəticəsində mümkün olmuşdur. Hər halda bu proses yalnız Rusiya dövlətinin onu məskunlaşdıran bütün xalqlar və onların dini etiqadları barəsində tolerantlığı şəraitində baş verə bilərdi, bunsuz azərbaycanlıların dövlət yaradan millət kimi mövcudluğu da mümkün ola bilməzdi (müasir İranda onlar Cənubi Azərbaycan dövlətçiliyi yarada bilmirlər, baxmayaraq ki, yüz ildən bəri bu barədə söhbətlər gedir).

Bu gün biz Mərkəzi Qafqaz və qismən Cənubi Qafqaz regionu barəsində Rusiya geosiyasətinin qlobal transformasiyasının şahidləri və iştirakçılarınıq, «erməni» və «yunan» layihələrini «türk layihəsi»nin əvəz edib-etməyəcəyini ən yaxın onillikdə öz gözümlərlə görüb yəqin edəcəyik. Rusiyanın Zaqafqaziyada geosiyasətinin məzmununun təkamülünə həsr etdiyimiz tədqiqatın birinci qənaəti «Avrasiya slavyan-türk birliyi» geosiyasi ideyasının real mövcudluğu faktının və bu

gün Rusiya ilə Türkiyənin həmin ideyanı həyata keçirmək üçün fəal iş apardıqlarının təsdiq edilməsidir. Hazırda «türk layihəsi» Rusiya xarici siyasətinin obyektiv imperatividir, bu layihənin həyata keçirilməsi Mərkəzi Qafqaz ölkələrində şəraitə əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir.

Mərkəzi Qafqazın müstəqil dövlətləri və özbaşına elan olunmuş dövlət qurumları Qafqaz-Qara dəniz regionunda geosiyasət kontekstinin dəyişməsinə istənilən halda nəzərə alınmalı olacaqlar. Mərkəzi Qafqazın ayrı-ayrı ölkələrində siyasi elitaların özlərinə təbii müttəfiq saydıqları Avropa İttifaqı və NATO ölkələri həmin geosiyasətin məzmununa təsirlərini getdikcə daha çox itirirlər. Qafqaz regional geosiyasətində güc mərkəzlərinin yerdəyişməsi labüd surətdə Azərbaycanı, Ermənistanı və Gürcüstanı daha qüdrətli və məsuliyyətli siyasi oyunçuların maraq münaqişələri üzərində müvazinət saxlamaq imkanından məhrum edəcəkdir, çünki həmin oyunçuların bir hissəsi Mərkəzi Qafqaz ölkələrinin siyasi elitalarının korporativ maraqlarına zidd olan öz korporativ maraqlarını əldə etmək üçün birləşəcəkdir.

İstənilən halda ən yaxın onillikdə bütün Qafqaz regionunu onun dünya sistemində sonrakı inteqrasiyasına yönələn ciddi transformasiya prosesləri gözləyir. Bu gün regional münaqişələr həmin inteqrasiyanın yolunda maneədir. Mərkəzi Qafqaz regionu keyfiyyətcə dəyişmişdir və onun siyasi elitaları baş vermiş dəyişikliklərə necə uyğunlaşmaq məsələsini həll etməlidirlər.

Gülüstan müqaviləsi: 200 ildən sonra

**(1804 – 1813-cü illərin Rusiya – İran müharibəsi
hadisələrinin və Gülüstan müqaviləsinin mahiyyətinin
onun 200 illiyi kontekstində tarixi qavranılması təcrübəsi)**

Rusiya imperiyası ilə İran dövləti arasında XIX əsrin ən uzun sürən müharibəsi olmuş, 1804-cü ildən 1813-cü ilə-dək təqribən 10 il davam etmiş müharibəyə son qoyan Gülüstan müqaviləsinin imzalanmasının 200 illiyi 2013-cü il oktyabrın 24-də tamam oldu. Avropada və Şimali Afrikada Napoleon müharibələrinin 15 illik dövrünü nəzərə almasaq, əsrin heç bir açıq silahlı qarşudurması bu qədər çəkməmişdi. Amma Napoleon bir neçə müharibə aparmışdı, özü də bu müharibələr zamanca qısa müddətli, miqyas baxımından lokal hərbi münaqişələr idi. Məhz buna görə də onları bəşər tarixində ilk dünya müharibəsi hesab etmək mümkün deyildir. 1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsinin gedişi və nəticələri ilə bağlı bir çox suallar indiyədək qalmaqdadır. Bu suallara prinsipial və doğru-düzgün cavablar hələ də verilməmişdir. Halbuki bu müharibə Azərbaycan xalqının tarixi müqəddəratı üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edərək, yüzilliklər ərzində onun milli, intellektual, siyasi və dövlətçilik inkişafının hansı yollarla gedəcəyini müəyyənləşdirmişdir. Ona görə də həmin müharibə ilə bağlı tarixi boşluqlar vicdan və dürüstlüklə doldurulmalıdır. Biz o dövrün hadisələrinin, hər-

bi, siyasi fəaliyyətlərinin və bunlarla bağlı olan diplomatik gedişlərin hərtərəfli təhlilini verməyə iddia etmirik, çünki bu, jurnal məqaləsinin deyil, geniş bir monoqrafiyanın vəzifəsidir. Bununla belə, Rusiya, Azərbaycan və İran tarixçiləri tərəfindən bir daha dərk edilməsinə ehtiyacı olan bəzi məsələlərə toxunmağa çalışacağıq.

Rusiya tarix elminin sovet dövründən əvvəlki ənənəsi (onun ən parlaq nümayəndələri Sankt-Peterburq Elmlər Akademiyasının daimi akademik-katibi general-leytenant N.F.Dubrovin və Rusiya İmperator ordusunun Qafqaz hərbi dairəsi qərargahının hərbi-tarix şöbəsinin rəisi general-leytenant V.A. Potto idi) bu müharibənin əsas və bəlkə də yeganə səbəbini Rusiya imperiyasının öz geosiyasi təsirini Böyük Qafqaz dağları silsiləsindən mümkün qədər uzaqlara doğru maksimum genişləndirmək niyyətində görürdü. Bu istiqamətdə fəaliyyət 1801-ci ildə Gürcüstanın birləşdirilməsi ilə başlanmışdı¹. «Proletar beynəlmiləlciliyi» ideoloji postulatına əsaslanan sovet tarixşünaslıq ənənəsi – həm Rusiya, həm də Azərbaycan tarixşünaslığı ya bu mövzudan yan keçməyə çalışmış, ya da bunu Azərbaycan xalqının Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olmaq kimi «tarixən şərtlənmiş» niyyətinin gerçəkləşməsi ilə bağlamışdır². Ən yeni döv-

¹ Вах: *Дубровин Н.Ф.* История войны и владычества русских на Кавказе: В 8-ми тт. СПб.: Тип. Департамента уделов, 1871-1888. т. IV; *Потто В.А.* Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях: В 5-ти тт. СПб.: Тип. Е. Евдокимова, 1887-1889. т. I; Утверждение русского владычества на Кавказе: 1801-1901. К столетию присоединения Грузии к России: В 4-х тт. / Под ред. Н.Н.Беляевского, В.А.Потто. Тифлис: Тип. Я.И. Либермана, 1902. т. I.

² Мəsələн, бах.: *Ибрагимбейли Х.М.* Россия и Азербайджан в первой трети XIX века (из военно-политической истории). М.: Наука. Главная редакция восточной литературы. 1969; *Мустафаев Дж.М.* Се-

rün (yəni SSRİ-nin dağılmasından sonrakı dövrün) Rusiya və Azərbaycan tarix elmi 1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsi mövzusunda son 20 ildə bir dəfə də müraciət etməmiş, onun başlanmasının və ya qurtarmasının 200 illiyi kimi «xronoloji» cəhətdən əlverişli şəraitin yaranmasına baxmayaraq, bu müharibəyə dair, ümumiyyətlə, heç bir monoqrafik tədqiqat ortaya qoymamışdır. Bu, müasir Azərbaycanda və ya Rusiyada rəsmi akademik səviyyədə həmin müharibənin hadisələrinə və nəticələrinə real marağın olmadığı bir daha təsdiq edir. 1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsinin başa çatmasının 200 illiyi faktına münasibət bildirən yeganə qurum özünün tədqiqat fəaliyyətində çox qərəzli mövqə tutan Ən Yeni Dövlətlər Beynəlxalq İnstitutu olmuşdur. 2013-cü ilin əvvəllərində bu institut konkret tarixi məzmunundan xali olan, aşkar siyasi mahiyyət daşıyan «Gülüstan sülh müqaviləsinin müasir əhəmiyyəti» adlı 28 səhifəlik məruzəni³ kitabçə şəklində nəşr etmişdir. Bütün bunlar bizə tamamilə qəti surətdə belə söyləməyə imkan verir ki, Azərbaycan xalqının və ümumiyyətlə, bütün digər Qafqaz xalqlarının tarixi müqəddəratı üçün nəticələrinin xüsusi aktuallığına baxmayaraq, 1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsi əvvəlki kimi yenə də naməlum və ya «unudulmuş» müharibə olaraq qalır.

верные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII – начало XIX в.). Баку: Эльм. 1989; *Петрушевский И.П.* Ханства Азербайджана и возникновение русской ориентации // Известия АН АЗССР (отдел. общ. наук). Вып. II. Баку, 1946, № 5; Присоединение Азербайджана к России и его прогрессивные последствия в области экономики и культуры (XIX – нач. XX в.) / Под ред. А.С.Сумбатзаде, Баку: АН Азербайджанской ССР. Институт народов Среднего и Ближнего Востока, 1955.

³ Современное значение Гюлистанского мирного договора. М.: Международный институт новейших государств, 2012.

Bütün bunlar bizi postsovet məkanında müasir tarix elmində yaranmış bu boşluğu doldurmağa cəhd göstərməyə məcbur edir...

Biz öz qarşımıza 1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsinin səbəblərinə, gedişinə və nəticələrinə dair geniş oçerk yazmaq vəzifəsini qoymamışıq (bu vəzifəyə monoqrafiya həsr etmək olar), bununla belə, əvvəllər Rusiya və ya Azərbaycan tarix elminin maraq dairəsinə daxil olmamış və şübhəsiz, dərindən dərk edilməyə layiq olsa da, hələ tədqiqat predmeti olmamış bu müharibənin faktlarına, hadisələrinə və ya proseslərinə həmkarlarımızın diqqətini cəlb etmək istəyirik. Bu, ilk növbədə Azərbaycan elmi məktəbi üçün xüsusilə aktual olacaqdır. Son 20 ildə bu məktəbin nümayəndələri sovet tarix elminin ideoloji şərtlənmiş intellektual konstruksiyalarını uğurla söküb dağıtmış, amma bunların qalıqları üzərində özlərinin məntiqi cəhətdən bitkin, faktoloji cəhətdən əsaslı olan, bir çox tarixi hadisələri və prosesləri adekvat izah edən elmi mühakimələrini irəli sürməmişlər. Əslində, biz Azərbaycanın peşəkar tarixçiləri qarşısında tam bir sıra suallar qoymaq niyyətindəyik. Ümid edirik ki, gələcəkdə nə vaxtsa onlar bu suallara doğru-düzgün cavablar (ilk növbədə özləri üçün) tapacaqlar.

Müharibənin səbəblərinə və başlanmasına dair müzakirələr

1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsinin geosiyasi səbəbləri aşkardır. Ən üzdə olan səbəb Rusiya imperiyasının Qafqazda İrandan formal-hüquqi asılı olan ərazilər hesabına öz mövcudluğunu genişləndirmək niyyətidir. Bu yolda ilk addım 1783-cü il tarixli Georgiyevsk traktatına mü-

vafiq surətdə Gürcüstanın birləşdirilməsi olmuşdur. Elə bunun qədər aşkar olan ikinci səbəb İran dövlətinin Qafqazdakı vassallarını şimaldan gələn xarici hərbi-siyasi təhlükədən hərbi müdafiə etməklə bağlı süzerenlik vəzifələrini yerinə yetirməyə obyektiv iqtidarsızlığı olmuşdur. Bu fikrin doğruluğunu Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsinə nə İran hökmdarı Fətəli şah tərəfindən, nə də vəliəhd Abbas Mirzə tərəfindən heç bir münasibət bildirilməməsi bir daha sübut etmişdir. İranın Qafqazda (bu sözün ən geniş anlamında) yerləşən, sonralar vahid Azərbaycan xalqının, ardınca isə Azərbaycan millətinin formalaşması üçün etnik təməl rolunu oynamış müxtəlif türk tayfalarının məskunlaşdığı ərazilər inzibati baxımdan vəliəhd Abbasa Mirzəyə tabe idi. Mahiyyət etibarı ilə, Rusiyanın Qafqazdakı hərbi komandanlığı müxtəlif bəhanələrdən və səbəblərdən istifadə edərək, Qafqazda yerli feodal zadəganları ilə vəliəhd Abbas Mirzə hakimiyyəti arasında qarşılıqlı münasibətlərin irsi xarakter daşması ilə əlaqədar əslində özü-özünü idarə edən və buna görə də xarici təcavüzdən müdafiə üçün İran silahlı kontingentlərinin mövcudluğundan və köməyindən məhrum olan ərazilər hesabına öz ölkəsinin sərhədlərini genişləndirməyə hazır idi və ən başlıcası, buna qadir idi. Beləliklə, dövlət-hüquqi statusuna görə Avropa hersoqluqlarına yaxın olan xanlıqlardan ibarət pərakəndə-feodal Şimali Azərbaycanı osmanlılar ilə döyüşlərdə bərkimiş Rusiya qoşunları üçün nisbətən yüngül qənimət idi. Bu əraziləri az qan tökməklə fəth etmək mümkün idi. Bu isə generallar və zabitlər üçün çoxsaylı mükafatlar, şan-şöhrət demək idi. Belə davranış məntiqi bütün dünya imperiyalarına xasdır, bu mənada Rusiya imperiyası istisna təşkil etmirdi. Zəif ya tabe olmalı, ya da məhv olmalı idi. *Tertium non datur* – üçüncü yol verilməmişdir.

Yuxarıda göstərilən iki aşkar səbəbdən savayı, aşkar olmayan, amma eyni dərəcədə əhəmiyyətli olan bir sıra başqa səbəblər də var idi. Bu səbəblərin mövcudluğuna nə Rusiya, nə də Azərbaycan tarix elmi heç vaxt diqqət yetirməmişdir, diqqət yetirsə də bundan geniş ictimaiyyət üçün açıq olan nəticələr çıxarmamışdır. Bu səbəblərdən biri Azərbaycan xanlarının öz İran süzerenlərinə münasibətdə separatizmi olmuşdur. C.M.Mustafayev «Azərbaycanın şimal xanlıqları və Rusiya (XVIII əsrin sonları – XIX əsrin əvvəlləri)» adlı əsərində belə bir faktı çox inandırıcılıqla sübut etmişdir ki, XVIII əsrin sonlarında Bakı, Gəncə, Şəki, Şamaxı və onların qonşuları sosial-iqtisadi inkişaf baxımından İran imperiyasının öz ərazilərini geridə qoymuşdular. Bu isə tam bir sıra Qafqaz xanlarının Təbriz və Tehrandan maksimum geniş miqyasda aralanmaq və hətta İrandan siyasi suverenlik əldə etmək niyyətinin maddi səbəbi və əsası olmuşdu. Daha iri xanlıqlarda bundan ötrü nəinki ilkin şərtlər, həm də öz maliyyə-fiskal sistemləri, pul vahidləri, İranın ölçü və çəki sistemlərindən tamamilə fərqlənən ölçü və çəki sistemləri şəklində əsaslar da var idi. 1812-ci ilin iyun ayında, müasir Azərbaycanın böyük hissəsinin ərazisi Rusiyaya de-fakto birləşdirildikdən az sonra Gürcüstandakı ali baş komandan, Gürcüstanda, Qafqaz və Həştərxan quberniyalarında mülki şöbənin və sərhəd işlərinin baş müdiri (bu vəzifəni o, 1811–1815-ci illərdə tutmuşdur), Rusiyanın Qafqazda ən böyük rəisi olan infanteriya generalı N.F.Rtişşevin sərəncamı ilə sonralar Gülistan müqaviləsinə əsasən Rusiyaya de-yure birləşdirilmiş torpaqların kameral təftişi (və ya Qərbi Avropa ənənəsində lüstrasiyası) aparılmışdı. Ali Gürcüstan hökumətinin dövlət ekspedisiyası tərəfindən aparılan təftiş inandırıcı surətdə göstərmişdi ki, Qafqaz xanlıqları İran dövləti ilə qar-

şılıqlı münasibətlərdə inzibati və təsərrüfat baxımından tamamilə müstəqil olmuşlar. Yerli xanlıqların inkişaf etmiş fiskal və kameral strukturlarının mövcudluğu da bunu sübut edirdi. Hər xanlığın öz pul sistemi, zərbcəxanası və xəzinəsi var idi⁴. Bu fakt bizim belə bir tezisimizə bir daha dəlalət edir ki, Qarabağ, Gəncə, Şirvan, Şamaxı xanları İran hökmdarlarından siyasi cəhətdən asılı olmaqdan açıq-aşkar usanmışdılar və onların hakimiyyətindən azad olmağın və ya ən azı, süzereni dəyişməyin əleyhinə deyildilər.

Onların bu meylini gücləndirən bir amil də İran dövləti daxilində siyasi qeyri-sabitliyin, daha dəqiq deyilsə, sülalə qeyri-sabitliyinin hökm sürməsi idi. Bütün XVIII əsr boyunca İran yalnız sözdə imperiya olmuşdu, əslində isə şahənşahlıqdan başqa bir şey deyildi; şahın ali hakimiyyəti yerli xanların inzibati suverenliyi ilə məhdudlaşdı. Bundan başqa, Zəndlər, sonra isə Qacarlar sülaləsi nümayəndələrinin ali hakimiyyətinə tayfa birliklərinin irsi hökmranlığı xeyli dərəcədə hədd qoyurdu və bunun özü də dövlətin mərkəzləşməsinə kömək göstərmirdi. Əslində İran ərazisində yaranmış vəziyyət elə həmin dövrdə alman knyazlıqlarında və ya Reç Pospolitada mövcud olan vəziyyətə bənzəyirdi. Bu vəziyyət alman knyazlıqlarının xaricdən zorakılıq yolu ilə mərkəzləşdirilməsinə, Reç Pospolitanın isə hərbi və ya dövlətçilik baxımından daha güclü olan qonşular arasında parçalanıb bölünməsinə gətirib çıxarmışdı. Öz daxili quruluşuna (siyasi-hüquqi və ya kulturoloji baxımdan) İran alman millətinin Müqəddəs Roma imperiyasından az fərqlənirdi. Məlum olduğu kimi, Müqəddəs Roma imperiya-

⁴ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: В 13-ти тт. Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1866-1904. т. 5. С. 201-207.

sının tərkibinə müxtəlif müstəqillik dərəcəsinə malik olan 350-dən çox dövlət daxil idi, onların arasındakı fərq yalnız yarımsoveren subyektlərin sayında idi. Bir qədər irəliyə gedərək və retrospektiv siyasi-hüquqi müqayisələr apararaq tam obyektiv surətdə söyləyə bilərik ki, XIX əsrin əvvəllərində Qafqazda vəziyyətin inkişafı forma və məzmun baxımından Mərkəzi Avropada cərəyan edən dövlət-hüquq proseslərinin tam eyni idi. 1806-cı ildə Napoleon Bonapartın çoxsaylı alman knyazlıqlarına silah gücünə qəbul etdiyi Almaniya Konfederasiyası, ardınca isə Reyn İttifaqı alman dövlətçiliyinin suveren subyektlərinin sayını 350-dən 36-ya endirdi və bundan sonra, 1871-ci ildə vahid Almaniya imperiyasının yaradılması mümkün oldu. Buna bənzər şəkildə, Rusiyanın Qafqazdakı istilaları pərakəndə Azərbaycan xanlıqlarını və tayfalarını Rusiya imperiyasının inzibati yurisdiksiyası altında birləşdirərək, əvvəlcə Azərbaycan Demokratik Respublikasının, sonra isə Azərbaycan SSR-in və müasir suveren Azərbaycanın yaranmasının təməlini qoydu.

XVIII əsrin sonlarında – XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan–İran və ümumiyyətlə Qafqaz–İran (o cümlədən Gürcüstan–İran və Dağıstan–İran) münasibətləri sadəcə münaqişə deyil, həm də açıq qarşıdurma vəziyyəti almışdı. Buna milli-dini amil də xeyli şərait yaradırdı. Zəndlər sülaləsindən olan şahların hökmranlığı dövründə müasir Azərbaycan torpaqları siyasi baxımdan əyalət idi, bu torpaqların əhalisi İran aristokratiyasının özbaşınalığından və təzyiqlərindən əziyyət çəkirdi. Bütün bunlar 1780-ci illərdə ölkə daxilində feodal müharibəsinin başlanmasına səbəb olmuş və Azərbaycan (ərazi əlamətinə görə) sülaləsinin, tam dəqiq deyilsə, qacarların Gəncə sülaləsinin hakimiyyətinin qurulmasına gətirib çıxarmışdı. Qacarların hakimiyyətə gəlməsi Azərbaycan–İran ixti-

laflarına sanki bir «aydınlıq» gətirdi, birinci tərəfi yüksəltdi, digər tərəfi isə alçaltdı, amma eyni zamanda, Azərbaycan daxilində ixtilafların kəskinləşməsinə səbəb oldu.

Heç kəs üçün sirr deyildir ki, 1783–1784-cü və 1797–1799-cu illərdə Cavanşirlər nəslindən olan Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xan Zəndlər barəsində bütün vassallıq qaydalarını pozaraq Qarabağ xanlığının Rusiya himayəsinə qəbul edilməsinə dair gizli danışıqlar aparırdı. 1795-ci və 1797-ci illərdə isə o, İranda qacarlar sülaləsinin banisi olan Ağa Məhəmməd xanın (1796-cı ildən – şah) başçılığı ilə Qarabağı viran qoymuş İran qoşunlarının hücumlarına qarşı müstəqil müqavimət göstərmişdi. Doğrudur, Qarabağ xanlarının saray tarixçisi Mirzə Camal Cavanşirin yazdıqlarına inansaq, İbrahimxəlil xan öz xanlığında mütləq hakim idi («Qarabağa gəldikdə İbrahimxəlil xan müstəqil xan və hakim oldu, heç kəsə tabe olmadan hökmranlıq etdi»), lakin bu belə bir faktı təkzib etmir ki, Zəndlər dövlətinin paytaxtı İsfahan və Qacarlar dövlətinin paytaxtı Tehran onu itaətsiz olsa da, hər halda vassal sayırdılar. Bu statusunu o, atası Pənahəli xan Cavanşirdən miras almışdı. Pənahəli xana isə xan rütbəsini İran hökmdarı Adil şah 1748-ci ildə vermişdi⁵. Qarabağ xanları ilə yanaşı, Şəki xanları da, xüsusən bu xanlığın banisi, Qara Keşiş nəslindən Hacı Çələbi xanın nəvəsi Məhəmməd-həsən xan İran qacar dövlətinə heç də rəğbət bəsləmirdi. 1795–1797-ci illərdə Ağa Məhəmməd şah Qacarin başçılığı ilə İran qoşunlarının basqını zamanı o, xanlığın hüdudlarını tərk etməyə məcbur olmuş, 1805-ci ildə isə Rusiya imperiyasının təbəəliyinə keçmişdi. Qacarların daha bir düşməni Mir Mustafa xan Talışlı idi. 1795-ci ildə o, Rusiyanın himayəsinə

⁵ Джаваншир М.Д. История Карабаха. Баку: Изд-во АН Аз. ССР, 1959. С. 13, 47.

keçmək xahişi ilə müraciət etmiş, Rusiya–İran müharibəsi başladıqdan sonra öz xanlığını Rusiyanın protektoratına çevirmişdi. Bu protektoratı Abbas Mirzə yalnız 1809-cu ildə ləğv edə bilmişdi. Bu xanların ziddinə olaraq Gəncə hakimi Cavad xan Qacar açıq-aşkar İrana meylli mövqe tutmuşdu. İran hökmdarları nəslinin kiçik bir qolunun nümayəndəsi olan bu xan XVIII əsrin sonlarında – XIX əsrin əvvəllərində Qafqazda baş verən bütün ara müharibələrində öz əsgərləri ilə birlikdə həmişə İran şah sülaləsinin nümayəndələri sırasından olan qan qohumlarının tərəfində çıxış edirdi. Bir sözlə, haqqında bəhs edilən dövrdə müasir Azərbaycan ərazisində permanent bellum omnium contra omnes – hamının hamıya qarşı müharibəsi, XII–XVI əsrlərdə Avropa ölkələri üçün səciyyəvi olan müharibə gedirdi.

Bununla əlaqədar tamamilə əsaslı bir sual ortaya çıxır: nəyə görə İrandan vassal asılılığı olan Qafqaz vilayətlərinin – Gürcüstanın, Qarabağın, Şəkinin, Naxçıvanın birdən-birə bir neçə hökmdarı 1783-cü ildə Rusiya Kuban korpusunun komandanı general-poruçik P.S.Potyomkin ilə danışıqlara başladı, Kartli-Kaxeti çarı II İrakli isə hətta Rusiyanın himayəsinə keçmək arzusunu bildirdi, nəticədə 1783-cü il iyulun 24-də (avqustun 4-də) Georgiyevsk qalasında Georgiyevsk traktatı imzalandı? İş burasındadır ki, 1747-ci ildən İran dövləti daxili iğtişaşlar dövrünə daxil olmuşdu. Bu iğtişaşların əsas mahiyyəti Zəndlər sülaləsi ətrafında birləşmiş İran tayfaları ilə qacarların başçılıq etdiyi Qafqaz və Xəzəryanı türk tayfaları arasında hakimiyyət davasından ibarət idi. Şimali Azərbaycan xanları yaxşı başa düşürdülər ki, əlləri qana batmış müstəbid Ağa Məhəmməd xan onların hökmdarı ola bilər. Bu şəxsin adı, indi deyildiyi kimi, insanlığa qarşı hərbi cinayətlər ilə bağlanırdı. Xanlar təklikdə ona müqavimət gös-

tərməyə qadir deyildilər, odur ki, özləri və təbəələri üçün Böyük Qafqaz sıra dağlarının o tayında – Rusiyada himayə və müdafiə axtarmağa məcbur idilər.

Əgər bu nöqtəyi-nəzəri bir qədər də inkişaf etdirsək, tamamilə qəti şəkildə söyləyə bilərik ki, 1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsində, ilk dəfə nə qədər qəribə səslənsə də, azərbaycan xanlıqları da maraqlı idilər. Rus süngülərinin köməyi ilə onlar özləri üçün İran hakimiyyəti dövründə malik olduqlarına nisbətən daha çox hüquq və imtiyazlar almağa ümid bəsləyirdilər. Əlbəttə, bu mülahizə müasir Azərbaycan milli mənlük şüuru üçün qəribə görünə bilər, amma onun tarixi həqiqətdən çox uzaq olduğunu söyləmək olmaz. Yada sallaq ki, Osmanlı imperiyasının bir çox dövlət xadimləri çoxəsrlik Rusiya–Osmanlı ixtilaflarının və düşmənçiliyinin yeganə mənbəyinin Kırım tatarları olduğunu bildirərək, öz hökmdarlarını – sultanı və padişahı Kırım tatarları üzərində dövlət və din süzerenliyindən imtina etməyə çağırırdılar⁶. 1768–1774-cü illərin Rusiya–Türkiyə müharibəsi zamanı Feodosiyada yerləşən sərəskər İbrahim paşanın osmanlı yeniçəriləri korpusu Kırımın son xanları Dövlət IV Gireyin və Bahadır II Gireyin onlar üçün yabançı olan maraqlarını müdafiə etməyə o qədər də can atmadığı kimi⁷ Fətəli şah ordusunun iranlı sərbazları da Azərbaycan xanlarının mənafeləri naminə qan

⁶ *Ресми-эфенди А. Сок достоверного: О сущности, начале и важнейших событиях войны, происходившей между Высокою Портою и Россией от 1182 до 1190 год гиджры: Рассказ Ресми-эфендия, оттоманского министра иностранных дел, о семилетней борьбе Турции с Россией (1769-1776) / Пер. с турецкого О.-Ю.И.Сенковско-го // Библиотека для чтения, Т. 124. СПб., 1854. С. 9, 77-78.*

⁷ *Неджати-эфенди Э.-М.-А. Крымская история: Записки Мухаммеда Неджати-эфенди, турецкого пленного в России в 1771-1775 гг. / Пер. с турецкого В.Д. Смирнова // Русская старина, 1894, № 3-5. № 4, С. 190-194*

tökməyə meyl göstərmirdilər, şah özü isə hüsn-rəğbətini tez-tez dəyişdirən azərbaycanlı təbəələrinin problemlərini yerli qüvvələrin və vasitələrin köməyi ilə həll etməkdə oğlu Abbas Mirzəyə tam sərbəstlik vermişdi. Nəticə etibarlı ilə bu, müharibədə İranın hərbi-siyasi məğlubiyyətinə gətirib çıxardı.

1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsinin aşkar olmayan mühüm səbəblərindən biri də XVIII əsrin sonlarında – XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan xanlıqlarının mədəni inkişaf səviyyəsi ilə bağlı idi. Bakı, Gəncə, Nuxa, Şamaxı, Şuşa o dövr və region üçün yüksək dərəcədə inkişaf etmiş təsərrüfata, sənətkarlığa və ticarətə malik idilər. Buna əyani sübut kimi, həmin xanlıqların öz pul sistemlərinin və zərbxanalarının olmasını göstərə bilərik. Bunlar İran dövlətinin oxşar inkişaf göstəricilərini geridə qoyurdu. Lakin şimali Azərbaycan xanlıqları öz inkişafının sənaye dövrünə daxil olmuş Avropa ölkələri ilə müqayisədə mədəni baxımdan azı iki əsr geridə idilər. Burada ictimai münasibətlərin təşkilinin sənaye (və ya klassik marksizm terminologiyasında burjuaziya) tipinə uyğun gələn siyasi inkişaf yox idi. Bəşər tarixinin dövrlərə ayrılmasına formasiya yanaşması terminologiyasından istifadə etsək, Rusiya ilə birlikdə Avropa artıq Yeni dövrdə idi, İran və Azərbaycan isə hələ Orta əsrlər dövründə qalmışdılar. Bu hal Rusiya imperiyasının öz hərbi-siyasi ağırlığını təkcə Qafqaz istiqamətində deyil, həm də müsəlman oykumenası ilə təmas xəttinin hər yerinə – Qara dənizin şimal sahilboyuna, Balkanlara və Orta Asiyaya yaymasını xeyli asanlaşdırırdı, çünki XVIII əsrin sonlarında – XIX əsrin əvvəllərində təkcə İran deyil, həm də Osmanlı imperiyası özünün mədəni, iqtisadi və bunlarla bağlı olan hərbi-texniki inkişafında Avropa dövlətlərindən keyfiyyətə geridə qalırdı.

Başqa sözlə, müasir Azərbaycanın ərazisi Rusiya tərəfindən ilhaq edilməyə məhkum idi, necə ki, bir vaxtlar Hindistan Böyük Britaniya tərəfindən ilhaq edilməyə məhkum olmuşdu. Təkcə bu ilhaqın hansı üsulla – hərbi, yoxsa sülh yolu ilə həyata keçiriləcəyi barədə sual açıq qalırdı. Tarixi hadisələrin sonrakı gedişinin də göstərdiyi kimi, Azərbaycan torpaqlarının Rusiya imperiyasının hakimiyyəti altına keçməsi qarışıq xarakter daşıyırdı – xanların bir hissəsi könüllü birləşdirildi, digər hissəsi isə az qan tökülməklə, yerli əhali tərəfindən qızğın müqavimət göstərilmədən və daha sonra partizan müharibəsi aparılmadan zəbt edildi. Faktiki olaraq deyə bilərik ki, müasir Azərbaycan ərazisinin Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olması inteqrasiya-müstəmləkə xarakteri daşıyırdı, yəni imperiya yurisdiksiyası altına könüllü keçmək barəsində elita ilə danışıqlar aparılması yolu ilə həll edilə bilməyən ixtilaf silahlı zorakılıq vasitəsilə aradan qaldırılırdı.

Yuxarıda deyildiyi kimi, XVIII əsrin sonlarında – XIX əsrin əvvəllərində İrənin və Azərbaycanın mədəni inkişaf baxımından Avropa ölkələrindən geriliyi 1804–1813-cü illərin Rusiya–İrənin müharibəsinin əsas səbəblərindən biri idi. XVIII əsrin ikinci yarısı o dövrün əsas imperiyalarının geosiyasi hökmranlıq sahələrinin sərbəst genişlənməsinin başa çatdığı və bu sahələr arasında hədd qoyulmağa başlanıldığı bir dövr idi. Dünya obyektiv olaraq öz zəmanəsinin altı əsas imperiyasının – Avstriya, Britaniya, Osmanlı, İrənin, Rusiya və Fransa imperiyalarının təsir sahələrinə bölünmüşdü, özü də bu imperiyalar o vaxtadək Skandinaviyada, Baltıqyanı bölgədə, alman knyazlıqlarında, Balkanlarda, Şimali Afrikada, Qafqazda, Şimali və Mərkəzi Amerikada formal müstəqil olan «bufer zonaları»nı bu və ya digər şəkildə ilhaq edərək öz geosiyasi təsir sahələrinə daxil etmişdilər. Bir sözlə, dünyanın

ilkın bölgüsü aparılmış və bundan sonra dünya geosiyasi təsir sahələrinin permanent bölgüsü dövrünə daxil olmuşdu. Bu bölgü bizim zamanda da davam edir. Son iki əsr ərzində baş vermiş hər bir lokal müharibənin arxasında bu və ya digər regiondakı geosiyasi rəqibinin mövqeyini və təsirini özgə əli ilə zəiflətməyə çalışan hansısa imperiyanın maraqları dayanmışdır. 1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsi dünyanın bölüşdürülməsi uğrunda ilk müharibələrdən biri oldu. Bu müharibədə İranın arxasında Böyük Britaniya və Fransa dayanmışdı. Onlar Rusiya imperiyasının Köhnə dünyadakı strateji imkanlarını zəiflətmək üçün onun mümkün qədər çox sayda qüvvə və vasitələrini Avropadan Qafqaza çəkib aparmasını istəyirdilər. Əlbəttə, XIX əsrin əvvəllərində nə İran hökmdarı Fətəli şah, nə vəliəhd Abbas Mirzə, nə də Azərbaycan xanları dünyaya ağalığ uğrunda böyük geosiyasi oyunun şahmat taxtasında yalnız ayrı-ayrı fiqurlar olduqlarını başa düşmək istəmirdilər.

1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsi qlobal Rusiya–Britaniya qarşıdurmasının məntiqi davamı olmuşdur. Həmin qarşıdurmanın ilkin səbəbi isə Qafqazdan və Azərbaycandan coğrafi cəhətdən uzaqda yerləşən Malta adasına görə ixtilafların nizama salınmaması olmuşdur. 1799-cu ildə başlanmış bu münaqişənin tarixçəsi çox maraqlı olduğundan onun barəsində bir qədər geniş söhbət açılmasına dəyər. Məsələ burasındadır ki, Rusiya imperatoru I Pavel taxta çıxdıqdan az sonra, 1797-ci ildə özünü Avropanın ən qədim dini-cəngavər ordeninin – bu gün Malta Ordeni adı ilə daha çox tanınan müq. İoann Yerusəlimlinin Hərbi Qospitalyerlər Ordeninin müdafiəçisi elan etdi. 1798-ci ilin yayında Malta Napoleon Bonapartın başçılıq etdiyi Fransa qoşunlarına döyüşsüz təslim oldu, nəticədə Malta Ordeni

böyük magistrsiz və yersiz qaldı, ordenin cəngavərləri isə kömək üçün Rusiya imperatoru I Pavelə müraciət etdilər. İmperatorun Malta ordenini himayəsinə qəbul etməsi müqabilində ona Ordenin böyük magistri elan edilməsi vədi verildi. 1798-ci il dekabrın 16-da I Pavel Malta Ordeninin böyük magistri seçildi və dərhal «Rusiya imperiyasının quberniyası» elan olunmuş Malta adasını boşaltmağı Fransa imperatoru Napoleon Bonapartdan tələb etdi. Bonapart Rusiya imperatorunun iddialarını təmin etməkdən boyun qaçırdı, bu isə Rusiyanın Napoleon əleyhinə 1-ci koalisiyaya qoşulmasına səbəb oldu və general-feldmarşal (sonralar – generalissimus) A.V.Suvorovun komandanlığı altında Rusiya qoşunları korpusunun 1799-cu ilin əfsanəvi İtaliya yürüşündə iştirakını şərtləndirdi. Bu yürüş 1799–1800-cü illərin qışında Alp dağlarından heyrətamiz keçidlə başa çatdı. 1800-cü il sentyabrın 5-də ingilislər Napoleon Bonapart qoşunlarının Misirdə məğlubiyyətə uğramasından istifadə edərək Maltanın paytaxtı Valettanı tutdular. Bu dəfə I Pavel «Malta quberniyası»nı Rusiyanın yurisdiksiyası altına qaytarmaq tələbi ilə Britaniya taxt-tacına müraciət etdi, amma yenə də rədd cavabı aldı. Rusiya və Britaniya imperiyaları Avropa qitəsinin müxtəlif tərəflərində yerləşdiklərinə görə onların arasında müharibə praktiki mümkün deyildi, odur ki, imperator I Pavel 1801-ci il fevralın 28-də Don kazak qoşununu Britaniyanın Hindistandakı koloniyalarına qarşı cəza əməliyyatı üçün tam tərkibdə yürüşə göndərməyi qərara aldı, lakin 1801-ci il martın 11-dən 12-nə keçən gecə imperatorun qətlə yetirilməsi üzündən bu yürüş başa çatdırılmadı⁸.

⁸ *Безотосный В.А.* Наполеоновские планы Павла Петровича // Родина. 2008, № 7, səh. 56-62; *Краснов П.Н.* Поход в Индию // Русский инвалид, 1900, № 22-23; *Митрофанов А.А.* Русско-французские

Rusların Hindistana soxulmaq niyyəti barəsində alınan xəbərlər Britaniya hökumətini olduqca narahat etdi və Rusiya ilə Britaniya arasında rəqabətin yaranmasına təkan verdi. Sonralar bu rəqabətə «böyük oyun» (Britaniya ənənəsində) və ya «kölgələr turniri» (Rusiya ənənəsində) adı verilmişdi, həm də əgər birinci termin hər halda daha böyük dərəcədə Mərkəzi Asiyada geosiyasi hegemonluq uğrunda mübarizəyə aid idisə, ikinci termin daha çox məhz Zaqafqaziya regionunda qarşıdurmanı nəzərdə tuturdu⁹. Hicri 1215-ci il şaban ayının 12-də, yəni 1800-cü il dekabrın 29-da Tehranda İngiltərə–İran hərbi və ticarət müqavilələrinin imzalanması Böyük Britaniya tərəfindən aparılan «böyük oyun»un tərkib hissəsi oldu (Britaniya mənbələrində müqavilələrin imzalanması tarixi 1801-ci il 4 yanvar göstərilir). Müqavilələrin imzalanmasında Britaniya adından kapitan Con Malkolm, İran adından sədrəzəm (baş vəzir) Hacı İbrahim xan iştirak etmişdilər. Yaxşı məlumdur ki, Hindistandakı Britaniya hakimiyyət orqanları C.Malkolmu Fətəli şahın yanına Fransa ilə İranın yaxınlaşmasına mane olmaq, fransızların Hindistana basqını üçün İran ərazisindən əməliyyat meydanı kimi istifadə edilməsinin (hələ 1796-cı ildə Olivye missiyasını İrana göndərmiş Fransa hökuməti buna çalışırdı) qarşısını almaq, habelə Hindistandakı ingilis torpaqlarının əfqan müdaxiləsindən təhlükəsizliyini qorumaq

отношения в зеркале бонапартистской пропаганды. 1800-1801 гг. // Французский ежегодник 2006. М.: Наука, 2006. Сəh. 184-190; *Шильдер Н.К.* Император Павел I. М.: Вече, 2009. С. 308-312.

⁹ *Леонтьев М.В.* Большая Игра: Британская империя против России и СССР. М.: Астрель, Спб.: Астрель-СПб, 2012; *Сергеев Е.Ю.* Большая игра, 1856-1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии. М.: Товарищество научных изданий КМК, 2012; *Хонкирк П.* Большая Игра против России. Азиатский синдром. М., 2004.

məqsədi ilə göndərmişdilər. Hərbi-siyasi müqaviləyə görə, şah Hindistandakı ingilis torpaqlarına Əfqanıstanın basqın edəcəyi halda Əfqanıstana qoşunlar göndərməyi, fransızları qovmağı və bundan sonra İrana buraxmamağı öhdəsinə götürmüşdü. Bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsi müqabilində Britaniya İranın Fransa və ya Əfqanıstan tərəfindən hücumə məruz qalacağı halda onu hərbi ləvazimatla təchiz etməyi öhdəsinə götürmüşdü. Dolayı olaraq bu müqavilə Britaniya qoşunlarının Maltanı tutmasından sonra Fransanın müttəfiqi sayılan Rusiyaya qarşı da yönəlmişdi.

Böyük Britaniya ilə hərbi ittifaq bağlanması indiyədək neytral və hətta dost ölkə olan İrani Rusiya ilə qarşı-qarşıya qoydu, onu bir sıra düşmənçilik hərəkətlərinə sövq etdi. Başlıca düşmənçilik əməli Xəzərin Hirkan körfəzindəki Aşuradada yerləşən, tarixdə daha çox «Astrabad fabriyası» adı ilə tanınan Rusiya ticarət fabriyasının bağlanması oldu. Əlbəttə, bu hərəkət təkcə İranın Böyük Britaniya ilə yaxınlaşmasından və onunla bağladığı ticarət müqaviləsi üzrə öhdəliklərini icra etməsindən deyil, həm də Gürcüstan hakimlərinin İranın vassal asılılığından çıxaraq 1801-ci il yanvarın 18-də imperator I Pavelin manifestinə əsasən Rusiya təbəəliyinə keçməsinə münasibət bildirilməsi niyyətindən irəli gələ bilərdi. 1801-ci il martın 11–12-də saray çevrilişi zamanı atası imperator I Pavel öldürüldükdən sonra Rusiya taxtına çıxan imperator I Aleksandr İran hakimiyyət orqanlarının Astrabad fabriyasını bağlamasına cavab olaraq 1802-ci il dekabrın 19-da Gürcüstandakı baş komandan, general-leytenant P.D.Sisianovun adına reskript qəbul etdi. Reskript Xəzərdə dəniz ticarəti üzərində Rusiyanın inhisarını müəyyən edirdi. Azərbaycan xanları yalnız balıqçı qayıqları donanmasına malik ola bilərdilər, özü də bu imkan onlara «hüquqa

görə deyil, taxılın qayıqlarla gətirildiyi əyalətlərə iltifat göstərilməklə və bu kirjimlərin (sahilboyu üzmək üçün uyğunlaşdırılmış yastı dibli iri qayığın yerli adı) dəniz gəmilərindən daha çox qayıqlar şəklində olması nəzərə alınmaqla» verilir¹⁰.

Gördüyümüz kimi, 1800–1801-ci illərin qışı Qafqazın tarixi üçün taleyüklü əhəmiyyətə malik idi; Qafqaz o dövrdə dünyada mövcud olan altı imperiyadan dördünün geosiyasi maraqlarının toqquşduğu regiona çevrilmişdi. Nəticədə Böyük Britaniya tərəfindən hərəkətə gətirilən İran və Fransa tərəfindən hərəkətə gətirilən Rusiya böyük sürətlə bir-birinə qarşı müharibəyə yaxınlaşırdılar. Taleyin hökmü ilə müasir Azərbaycan ərazisi isə hərbi əməliyyatlar meydanı kimi seçilmişdi. Tamamilə mümkündür ki, hər iki ölkə çoxvektorlu xarici təsirə və hətta təzyiqə məruz qalmasaydı, silahlı münaqişədən qaçına bilərdi və sonralar baş verdiyi kimi, ayrı-ayrı xanlıqları siyasi suverenlikdən və inzibati müstəqillikdən məhrum etmək yolu ilə Qafqazda təsir sahələrinin bölünməsi barədə nisbətən dinc yolla, silahlı münaqişəni on il süni sürətdə uzatmadan razılığa gələ bilərdi, lakin Britaniyanın və Fransanın təsirinin obyektiv mövcudluğu öz işini gördü – Rusiya–İran müharibəsi başlandı. Bu zaman indiki Azərbaycan torpaqlarına tərəflər əzəl başdan qalib üçün mükafat kimi baxmırdılar – daha böyük ehtimalla bu ərazi «kölgələr turniri»nin və ya «böyük oyun»un iştirakçıları üçün şahmat taxtası idi və qalib gələni daha böyük qazanc – Hindistanın sərvətləri gözləyirdi.

Müharibənin hansı hadisə ilə başladığı sualı indiyədək aktualdır. İmperiya və sovet dövrünün Rusiya tarixşünaslığı bu suala anlaşıqlı bir cavab vermədən hərbi əməliyyatların

¹⁰ Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею: 1868. т. II. С. 789.

başlanılması üçün məsuliyyəti dolayı olaraq İran tərəfinin üzərinə qoymuşdur. Nəticədə belə bir fikir kök salmışdır ki, Rusiya ilə İran arasında müharibənin başlanıldığı tarix İran hökmdarı Fətəli şahın və ya Baba xanın Rusiyaya müharibə elan etdiyi 1804-cü il 10 iyun günü hesab edilməlidir (bundan üç il əvvəl o, Böyük Britaniya ilə ittifaq bağlamışdı). Lakin o dövrün hadisələrinə qərəzsiz baxılırsa, döyüş əməliyyatlarının başlanılması üçün məsuliyyət eyni dərəcədə Rusiyanın üzərinə də qoyula bilər. 1804-cü il yanvarın 3-də Rusiyanın Gürcüstan korpusunun qoşunları İranın vassalı olan Azərbaycan Gəncə xanlığının paytaxtı Gəncəni hücumla tutmuşdular. Gəncənin fəth edilməsi Sankt-Peterburqda və Tiflisdə Rusiyanın Qafqazdakı müstəmləkəçilik siyasətinin növbəti addımı kimi nəzərdən keçirilirdi. Bu, 1801-ci ildə Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsindən məntiqi surətdə irəli gələn bir addım idi. Gəncənin işğalının Rusiya–İran münasibətlərini kəskinləşdirəcəyi düşünülürdü, çünki Rusiyanın ali hakimiyyəti və onun Qafqazdakı administrasiyası Avropa ənənəsinə uyğun olaraq (alman millətinin müqəddəs Roma imperiyasının iştirakçıları ilə analogiya üzrə) Gəncə xanlığını müstəqil feodal dövləti hesab edirdilər. Lakin Tehrandə və Təbrizdə bu hadisəyə tamamilə zidd mövqedən yanaşılırdı, ona görə də Gəncənin işğal edilməsinə tək-cə İrana qarşı deyil, həm də Gəncəni ata-baba mülkü (yaxud Qərbi Avropa ənənəsində domen) sayan Qacarlar sülaləsinə qarşı birbaşa hərbi təcavüz aktı kimi baxılırdı. 1804–1813-cü illərdə Rusiya ilə İran arasında müharibənin səbəbinə bu baxış bucağından nəzər salınırsa, onda həmin müharibə əvvəlcə Rusiya–Qacar, sonra isə Rusiya–İran müharibəsi hesab edilməlidir. Bu mənada adı çəkilən müharibə müasir Azərbaycan tarix elminin belə bir konsepsiyasına tam uyğun gəlir ki, 1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsi və ona yekun

vurmuş Gülistan müqaviləsi Azərbaycan dövlətçiliyinin təbii inkişafını yarıda kəsmişdir və bu inkişafın nəticəsi təkcə Qafqazın böyük hissəsini deyil, həm də Cənubi Xəzəryanı bölgəni, yəni müasir Şimali İrani əhatə edən Böyük Azərbaycanın yaradılması ola bilərdi.

1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsinin aşkar olmayan daha bir mühüm səbəbi marksist elmi metodologiyanın «tarixdə şəxsiyyətin rolu barəsində» tezisində müvafiq surətdə Rusiyanın Qafqazdakı baş hakimi, infanteriya generalı Pavel Dmitriyeviç Sisianovun (1754–1806) mənşəyi və bununla bağlı olan subyektiv dünyagörüşü hesab edilə bilər. O, Kartlidən olan Çiçişvili (Panaskerteli) soyadlı gürcü knyazları nəslindən idi. Bu nəslin nümayəndələri 1724-cü ildə çar VI Vaxtanqın məyyətinin tərkibində Rusiyaya köçmüşdülər. Üstəlik, Sisianov ana tərəfdən gürcü çarları ilə qohum idi (çar XII Georginin ikinci arvadı olan sonuncu gürcü çarı, Kartli-Kaxeti çarı Mariam (Mariya) Georgiyevna Çiçişvili onun qohumu idi). Məlumdur ki, 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacarın başçılığı ilə İran qoşunlarının Gürcüstanı yürüşü zamanı knyazlar Çiçişvili–Sisianovların Mdzrovreti dərəsindəki ata-baba kəndləri talan edilmişdi. Nəticədə 1803–1804-cü illərdə rus qoşunlarının Gəncəyə yürüşünə – 1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsinə səbəb olmuş və qacarların Gəncə nəslindən Cavad xanın qətlə yetirilməsi və xanlığın Rusiyaya birləşdirilməsi ilə başa çatmış yürüşünə çičişvililərin qacarlardan qisas almaq niyyətinin də təsiri olmuşdur. Bütün bunlar bizim belə bir tezisimizi bir daha təsdiq edir ki, əzəldən müharibə İran əleyhinə və ya Azərbaycan əleyhinə deyil, qacarlar əleyhinə xarakter daşmışdır. Həm də ona görə ki, knyaz P.D.Sisianov 1806-cı il fevralın 8-də (23-də) Bakının İçərişəhər qalasının yaxınlığında öldürülənədək Qafqazdakı Rusiya qoşunları ko-

mandanının hərəkətlərinin səbəbləri arasında qacarlardan qisas amili mühüm rol oynamışdır.

Yeni dövrdə (tarixin dövrlərə bölünməsinin Avropa ənənəsində) və ya XVIII əsrdə müsəlman oykumenasının periferiyasında yerləşən bir çox xalqlar öz milli müqəddəratını təyin etmək problemini başqa dinlərdən olan qonşuları ilə ittifaq hesabına həll etmək fikrinə düşmüşdülər. Belə niyyətdə olanlar təkcə azərbaycanlılar deyildi, ingilislərin və fransızların köməyi ilə ərəblər Məğribdə osmanlılardan ayrılır, Rusiya və Avstriya imperiyasının yardımı ilə yunanlar, ruminlar və onlarla qonşu olan slavyan xalqları Balkanlarda türklərin hakimiyyəti altından çıxır, britaniyalıların dəstəyi ilə Pamir sakinləri isə İran və ya əfqan ağalığından azad olurdular. Müasir Azərbaycan tarix elminin 1804–1813-cü illərin və 1826–1828-ci illərin Rusiya–İran müharibələrinin, Gülüstan və Türkmənçay müqavilələrinin öz milli tarixində roluna, yerinə və əhəmiyyətinə qiymət verilməsi məsələsini nəyə görə həll edə bilməməsi bir çox cəhətdən bu amillə izah olunur. Bu gün Azərbaycan tarix elmi qarşısında son dərəcə mürəkkəb olan mənəvi seçim problemi dayanır: qarşı duran iki tərəfin ağalığ uğrunda mübarizəsi nəticəsində istila edilmiş xalqın xələflərinin hansı tərəfə rəğbət bəsləməli olduqları seçilməli və müəyyən edilməlidir. Zənnimizcə, bu vəziyyətdə birmənalı seçim etmək prinsipcə mümkün deyildir, ona görə də Azərbaycan tədqiqatçılarının verdikləri qiymətlər bundan sonra da subyektivizmi ilə seçiləcək və bu qiymətlərin səsləndirildiyi zamanın ideoloji və siyasi konyunkturasından tam asılı olacaqdır.

Bu cür seçim edilməsinin nə qədər mürəkkəb məsələ olduğunu göstərən parlaq nümunə Azərbaycan tədqiqatçılarının 1805-ci ildə bir sıra Azərbaycan xanlıqlarının – Qarabağ, Şə-

ki, Şirvan xanlıqlarının, habelə Şuragöl sultanlığının könüllü və ya demək olar, könüllü olaraq müqavilə əsasında Rusiya imperiyasının hakimiyyəti altına keçməsi faktına münasibətlərini müəyyənləşdirərkən və ifadə edərkən nə qədər zidd mövqelər tutması da göstərir. Rusiyanın Qarabağ və Şəki xanlıqları ilə bağladığı Kürəkçay müqavilələrinin və «Rusiya təbəəliyinə daxil olarkən şirvanlı Mustafa xanın xahişlərinin və andlı vədlərinin» legitimliyi bu gün Azərbaycanda şübhə altına alınır, sanki Qarabağ hakimi İbrahim xan, Şəki hakimi Səlim xan və Şirvan hakimi Mustafa xan bu sənədləri yalnız Rusiya torlarının ağzına qoyulduqdan sonra imzalamışlar. Elə isə bu faktı necə izah etmək olar ki, hələ Rusiya imperiyasının təbəəliyinə keçməyə dair müqavilə bağlamazdan əvvəl qarabağlı İbrahim xan vəliəhd Abbas Mirzəyə və ümumiyyətlə, qacarlara qarşı qiyam qaldırmış, onun çıxışını yatırmaq üçün göndərilmiş İran qoşunlarını 1804-cü ildə Dizan yaxınlığında yalnız öz qüvvələri ilə, Rusiya süngülərinin və toplarının köməyi olmadan darmadağın etmişdir? XIX əsrin birinci onilliyində Azərbaycan milli elitası iki bələdan daha kiçik olanı seçmək zərurəti qarşısında qalmışdı. O, öz seçimini edərək, İran hökmdarlarının ağalığı altında qalmaqdansa daha kiçik olan bələanı – Rusiya təbəəliyinə keçməyi seçdi.

Müharibə geosiyasət prizmasında

1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsinin hərbi aspektləri təkcə Rusiya, İran və ya Azərbaycan mənbələrindən və tədqiqatlarından deyil, həm də ingilis və ya fransız qaynaqlarından və araşdırmalarından kifayət qədər yaxşı məlumdur, ona görə də həmin kampaniyada tərəflərin döyüş fəaliyyəti barəsində prinsipcə yeni bir mülahizə söyləmək çətin

ki mümkün olsun. Bununla birlikdə, müəlliflərin az bir qismi həmin müharibəni dünya geosiyasəti kontekstində nəzərdən keçirmişdir və müharibənin hadisələri Rusiya-sovet tarix elmində bu nöqteyi-nəzərdən heç vaxt öyrənilməmişdir (ən azı ümumi istifadə üçün açıq olan əsərlər formasında). Ona görə də biz təkcə Qafqazın deyil, həm də bütövlükdə Avrasiya qitəsinin tarixi taleyinə bu müharibənin nə qədər mühüm təsir göstərdiyini anlamaq üçün bu boşluğun doldurulmasını vacib hesab edirik.

1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsi hərbi cəhətdən «qəribə müharibə» idi: döyüş əməliyyatları gah fəal surətdə aparılır, gah barışığa əsasən birdən-birə dayandırılır, gah yenidən başlayır, gah öz-özünə sənəgiyir, gah da yenidən alovlanırdı. Bu müharibəni tonqalla müqayisə etmək olar. Bir kərə od tutan tonqal bir müddət gur yanır, odunlar qaralıb külə döndükcə alov tədricən zəifləyir, kömürlər közərməyə başlayır, amma gecənin qaranlığında kömürlərin verdiyi işığın haləsindən kənarda dayanmış kiminsə əli tonqala yenidən odun atdıqdan sonra bir daha tutuşub alovlanır. Belə bir təsəvvür yaranır ki, döyüş əməliyyatlarının başlanğıcında nə İran, nə də Rusiya bir-birinə qarşı geniş miqyaslı müharibə aparmağı nəzərdə tutmurdu və bu toqquşmanı hər iki tərəfin öz iradəsi ziddinə qoşulduğu lokal sərhəd münəqişəsi hesab edirdi. 1804-cü ildə Böyük Qafqaz sıra dağlarının hər iki tərəfində Rusiya imperator ordusunun Gürcüstan korpusunun sayının 10 min nəfərə güclə çatdığı bir şəraitdə Rusiyanın hansı geniş miqyaslı müharibə aparmasından söhbət gedə bilərdi? 1805-ci il mayın 1-nə olan vəziyyətə görə, Qafqazdakı Rusiya qoşunlarının ümumi sayı dəqiq məlumdur. Piya-da hissəsində 42 ştab-zabit, 286 ober-zabit, 755 unter-zabit, 326 musiqiçi, 6055 sıravı, 883 qeyri-nizami aşağı rütbəli, sü-

vari hissəsində 4 ştab-zabit, 25 ober-zabit, 57 unter-zabit, 15 musiqiçi, 485 sıravı, 59 qeyri-nizami, kazak polklarında və komandalarında 4 ştab-zabit, 29 ober-zabit, 19 uryadnik, 5 katib, 840 kazak¹¹ var idi. Qoşunlarda, generalları saymasaq, 9888 adam var idi. Bu qədər qüvvə ilə çoxmilyonlu əhalisi olan regiona qarşı hansı plana uyğun təcavüzdən söhbət gedə bilərdi? Lakin iştirakçı tərəflərin iradəsinə zidd olaraq müharibə düz 10 il davam etdi və bu danılmaz fakt belə deməyə əsas verir ki, müharibə vasitəsi ilə heç də Rusiyanın və ya İranın maraqları müdafiə edilmirdi.

Söhbətin nədən getdiyini adekvat anlamaq üçün həmin müharibə zamanı Qafqazdakı Rusiya qoşunlarının quruluşu barəsində bir neçə söz söyləmək lazımdır. 1804-cü ildəki vəziyyətə görə, onlar imperator I Pavelin 1796-cı ildə apardığı hərbi-inzibati islahat çərçivəsində yaradılmış Qafqaz inspeksiyasında birləşdirilmişdi. Hərbi-ərazi idarəsi olan bu cür inspeksiyaların səlahiyyətinə qoşunların yerbəyer edilməsindən və təchizatından başlamış döyüş hazırlığına qədər bütün məsələlər daxil idi. Döyüş əməliyyatlarının aparılması üçün səhra korpuslarından, piyada və süvari diviziyalarından ibarət fəaliyyətdə olan ordu və ya ordular yaradılırdı. Onların tərkibinə müxtəlif inspeksiyalara təhkim edilmiş hissələr və birləşmələr təyin edilir və daxil olurdu (Qafqaz, Orenburq və Sibir inspeksiyaları bu qaydadan istisna təşkil edirdi, onların qoşunları fəaliyyətdə olan orduya təyin edilmir, qarnizon və sərhəd xidməti çəkirdilər). Beləliklə, Rusiya tərəfindən İranla müharibəyə Qafqaz inspeksiyasının hissələri daxil oldular, halbuki bu inspeksiyanın ilkin vəzifəsi hücum deyil, müdafiə idi. Müharibənin elan edilməsindən başlamış Uzunkilsə barışıqı bağlananadək Qarabağ ərazisində və İrə-

¹¹ Дубровин Н.Ф. Указ.соч.,. С.. 437.

van istiqamətində müharibənin birinci mərhələsinin döyüş və vuruşmalarının ağırlığı məhz bu qoşunların üzərinə düşmüşdü. Barışıq bağlanması 1807-ci ilin fevral ayında Qafqaz inspeksiyasının qoşunlarını yenidən təşkil etməyə imkan verdi. İnspeksiya 19-cu və 20-ci piyada diviziyalarına çevrildi, 19-cu və 20-ci artilleriya briqadaları onlara verildi. Bununla da hərbi idarəetmənin və təchizatın strukturu müdafiə müharibəsinin deyil, hücum müharibəsinin şəraitinə uyğunlaşdırıldı¹². Məhz bu məqamdan Rusiyanın Qafqazda mütəşəkkil və məqsədyönlü hərbi ekspansiyasının başlanılmasından danışmaq olar. Buna qədər Qafqazdakı baş hakim knyaz P.D.Sisianovun iradəsi ilə yönəldilən Rusiya hökumətləri Böyük Qafqaz sıra dağlarının o tayına başlıca olaraq regionun daxili siyasi həyatında cərəyan edən hadisələrin təbii gedişi nəticəsində yayılmışdı – əgər Qarabağ, Şəki, Şamaxı, Şuragöl Rusiya imperiyasının süzerənliyini əldə etmək istəyirdilərsə, onu əldə edirdilər. Lakin əvvəlcə fransalı, sonra isə britaniyalı müttəfiqlərin təzyiqi nəticəsində iranlılar 1808-ci ildə barışıqı pozduqdan və sülh müqaviləsi imzalamadan imtina etdikdən sonra Rusiya hərbi komandanlığının qacarlara və Şimali Azərbaycan xanları sırasından onları dəstəkləyənlərə mümkün qədər böyük hərbi-texniki ziyan vurmaq məqsədi ilə Qafqazda planauyğun istilalara başlamaqdan savayı alternativini qalmadı.

Rusiya–İran müharibəsi xronoloji cəhətdən iki dövrə – Uzunkilsə barışığından əvvəlki və sonrakı dövrlərə bölünür. Müharibənin knyaz P.D.Sisianovun adı ilə qırılmaz surətdə bağlı olan birinci mərhələsi Qafqazdakı Rusiya komandanlığının qacarlara, onların qohumlarına və müttəfiqlərinə

¹² Керсновский А.А. История Русской армии: В 4-х тт. М.: Голос, 1992. т. 1, С. 184.

maksimum zərər yetirmək, yeni meydana çıxmış bu şah sülaləsinin bütün əleyhdarlarını Rusiyanın regiondakı geosiyasətinin orbitinə cəlb etmək niyyəti ilə səciyyələndirir. 1804-cü ilin yayından 1806-cı ilin sonlarına qədər Qafqazdakı Rusiya hərbi administrasiyası Azərbaycan xanlıqlarını dəqiq ifadə edilmiş belə bir ideoloji prinsipə əsasən «qütbləşdirirdi»: kim qacarlara qarşıdırsa, bizim tərəfimizdədir; müasir Şimali Azərbaycanın bu prinsipial məsələdə öz mövqeyini dəqiq müəyyən edə bilməyən yerli hakimlərinə qarşı, qətl də daxil olmaqla, – Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xan Cavanşirin öldürülməsi kimi, – müxtəlif məcburiyyət tədbirləri tətbiq edirdi, amma belə tədbirlər o dövrün praktikasına tam uyğun idi (hətta Rusiya imperatoru I Pavel İngiltərənin Sankt-Peterburqdakı səfiri Çarlz Uitvortun dəstəklədiyini saray çevrilişi nəticəsində öldürülmüşdü). Əgər 1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsinin birinci mərhələsi şərti olaraq «qacarlara qarşı» müharibə idisə, 1808-ci ildə başlanmış ikinci mərhələsi «İrana qarşı» müharibə oldu. Bu mərhələnin vəzifəsi isə İranın ardıcıl hərbi-strateji və hərbi-texniki məğlubluqə uğradılması, əvvəlcə Böyük Britaniyadan, sonra Napoleon Fransasından, daha sonra isə Böyük Britaniyadan avropalı müttəfiqlərin İrana göndərdikləri hərbi əmlakın məhv edilməsi və ya ələ keçirilməsi kimi müəyyən edilmişdi.

Avropa siyasətində cərəyan edən hadisələr 1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsinin dinamikasına bilavasitə təsir göstərirdi. Fətəli şah və onun oğlu Abbas Mirzə ardıcıl olaraq 10 il ərzində Rusiyanın beynəlxalq aləmdəki rəqibləri Britaniya və Fransa imperiyalarının Qafqazdakı geosiyasi maraqlarını müdafiə edirdilər. 1804-cü ilin iyun ayında Rusiyaya qarşı hərbi əməliyyatlara başlayarkən hər iki İran hakimi Britaniyanın hərbi-texniki yardımının davam edəcəyi-

nə ümid bəsləyirdi. Bu yardım iki ölkə arasında 1801-ci il 4 yanvar tarixli siyasi və ticarət müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq Böyük Britaniyanın Hindistandakı müstəmləkə torpaqlarından daxil olmalı idi. Adı çəkilən müqavilədə Britaniyanın Hindistandakı torpaqlarına əfqan tayfalarının mümkün basqınının dəf edilməsində İran qoşunlarının iştirakının təmin olunması üçün onlara silah və döyüş sursatı göndərilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin Fətəli şah və Abbas Mirzə ingilislərdən aldığıları bütün silah-sursatı Rusiyanın Qafqazdakı qoşunlarına qarşı yönəldilər, döyüş əməliyyatlarının aparıldığı iki il ərzində bütün bu müharibə vasitələri işlənib tükəndikdən və bu səbəbə görə Uzunkilsə barışığı bağlandıqdan sonra hərbi-texniki yardım üçün yenidən Böyük Britaniyaya müraciət etdilər. Lakin bu dəfə onlara silah və döyüş sursatı göndərilməkdən imtina edildi. Britaniya hakimiyyət orqanları öz maddi resurslarını Hindistanda hökmranlığın təmin edilməsi ilə bağlı olmayan məqsədlər üçün sərf etmək istəmirdilər.

Belə olduqda Fətəli şah kömək üçün fransızların imperatoru Napoleon Bonaparta müraciət etməyi qərara aldı, Fransa–İran ittifaqının tez bir zamanda bağlanması üçün öz nümayəndəsi Mirzə Rzanı onun yanına göndərdi. 1807-ci il mayın 4-də Napoleonun Finkenşteyn yaxınlığındakı düşərgəsində Müdafie və hücum ittifaqı haqqında müqavilə imzalandı və bundan sonra general Qardan başda olmaqla 70 nəfərlik Fransa hərbi missiyası İrana göndərildi. Qardan İrana gəldikdən sonra şah müqaviləni təsdiqlədi və eyni zamanda, fransızlara böyük ticarət güzəştləri, habelə geniş hüquqlar və imtiyazlar verdi, lakin İran–Fransa hərbi-texniki əməkdaşlığının sonrakı inkişafına geosiyasət mane oldu: 1807-ci il iyulun 9-da Napoleon Bonapart Rusiya ilə Tilzit sülh müqaviləsi imzaladıqdan sonra Rusiyaya qarşı müha-

ribədə İran hakimlərinə kömək göstərməkdən imtina etdi və general Qardanın missiyasını geri çağırdı. Fransanın İrana təsirini minimuma endirmək üçün Hindistandakı Britaniya müstəmləkə administrasiyası da tədbirlər görürdü: İranla Böyük Britaniya arasında hərbi-texniki əməkdaşlığın bərpasının mümkünlüyü barədə danışıqlara başlanmışdı. Bütün bunların nəticəsində İran Fransadan heç nə ala bilmədi. Cəmi iki ay çəkən qısamüddətli Fransa–İran yaxınlaşması və pozulması Uzunkilsə barışığının qüvvədən düşməsinə, döyüş əməliyyatlarının yenidən başlanmasına, Qarababa yaxınlığında İran ordusunun məğlubiyyətə uğramasına və rus qoşunlarının Naxçıvanı tutmasına gətirib çıxardı. 1808-ci il kampaniyası İran dövlətinin hərbi-texniki zəifliyini və xaricdən yardım almadan öz qüvvələri və resursları ilə müharibə aparmağa qadir olmadığını əyani surətdə bir daha göstərdi. Qarababa yaxınlığında məğlubiyyətdən sonra iranlıların döyüş əməliyyatları öz-özünə kəsildi və yalnız il yarım sonra, Fətəli şah və Abbas Mirzə öz cəbbəxanalarını doldurmaq üçün yeni mənbə tapdıqdan sonra yenidən başlandı. Bu dəfə də həmin mənbə Böyük Britaniya oldu.

Məsələ burasındadır ki, Tilzit sülh müqaviləsi de-yure Rusiyanın və Fransanın xarici düşmənlərə qarşı birgə hücum və müdafiə əməliyyatları aparmasını nəzərdə tuturdu və o vaxt bu düşmənlərin sırasında Böyük Britaniya və İran da var idi. Müqavilənin bağlanması Britaniyanın Hindistanda ağıllığı üçün potensial təhlükə törədirdi (Napoleon hələ 1798-ci ildən Hindistana yürüş etməyi arzulayırdı), odur ki, London özünü sığortalamağı və Fransanın o vaxtkı müttəfiqi Rusiyaya qarşı Qafqazda yenidən döyüş əməliyyatlarına başlaması üçün İrani pul və müharibə vasitələri ilə təchiz etməyi qərara aldı. Hərbi-texniki yardım göstərilməsi hər iki tərəfin

«ilkın müqavilə» adlandırdığı «ittifaq və dostluq haqqında» müqavilənin bağlanması formasında rəsmiləşdirildi. Müqavilə 1809-cu il martın 12-də sədrəzəm Mirzə Məhəmməd Şəfi və İngiltərənin səlahiyyətli elçisi, briqada generalı Harford Cons tərəfindən imzalandı. Müqaviləyə görə, şah Böyük Britaniyaya düşmən olan Fransa və digər dövlətlər ilə münasibətləri kəsməyi öhdəsinə götürür, Böyük Britaniya isə Rusiya ilə müharibə qurtaranadək İrana hər il 160 min tümən məbləğində subsidiya ödəməyi və İran ordusu üçün hərbi təlimatçılar və silah göndərməyi öhdəsinə götürürdü. Bu müqaviləyə uyğun olaraq, 1812-ci ilin iyun ayında ingilis generalı, ser Con Malkolm 350 Britaniya zabiti və unter-zabiti ilə İrana gəldi. Özləri ilə onlar gəmilərdə İrana 30 000 tüfəng, 12 top və sərbazlara mundirlər tikilməsi üçün mahud gətirmişdilər¹³. Məhz bu adamlar, silah və vasitələr Abbas Mirzəyə 1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsində sonuncu yürüşü təşkil etmək imkanı verdi. Bu yürüş böyük uğurla başladı, 1812-ci ilin avqust ayında Lənkəran və Ərkivan tutuldu. Lakin yürüş oktyabr ayında Aslandüz yaxınlığında ağır məğlubiyyətlə başa çatdı, özü də sonuncu vuruşmada Britaniya hərbi müşavirlərinin xeyli hissəsi həlak oldu və ya əsir alındı, nəticədə onların adları və hərbi rütbələri Rusiya tərəfinə məlum oldu.

Beləliklə, biz tam əminliklə söyləyə bilərik ki, bu müharibənin həm birinci, həm də ikinci mərhələsində – Uzunkilə barışıqından əvvəl də, sonra da İran sərbazları Rusiya əsgərlərinə qarşı ingilis silahı ilə vuruşur, hərbi əməliyyatlarda iştirak etmək üçün zəruri olan hər şeylə Britani-

¹³ *Kaye J.W.* The life and correspondence of major-general sir John Malcolm, from unpublished letters and journals: In 2 vol. London: Smith, Elder and Co., 1856. vol. 2. P. 625.

ya pulları hesabına təchiz edilirdilər. Odur ki, Böyük Britaniyanı da bu silahlı münaqişənin iştirakçısı hesab edə bilərik. Əslində, 1804–1813-cü illərdə Rusiya ilə İran arasında müharibə Dumanlı Albion üçün «məsafədən» aparılan ilk müstəmləkəçilik müharibəsi idi. Avropa qitəsində əsas geosiyasi rəqibi olan Rusiya imperiyasına qarşı bu müharibədə Böyük Britaniya birbaşa silahlı toqquşmadan qaçınaraq, onu hərbi cəhətdən zəiflətmək üçün başqa dövlətin silahlı qüvvələrindən istifadə edirdi (Britaniya özgəsinin müstəmləkəçilik müharibəsinə «yumşaq» müdaxilə təcrübəsindən təkrarən 1904–1905-ci illərdə Rusiyaya qarşı istifadə etdi və Yaponiyanın hərbi-dəniz donanmasına kəşfiyyat məlumatları və ən yeni artilleriya atəşlərini idarəetmə sistemləri göndərdi). Qafqazda itirdiyi təsiri bərpa etməyə çalışan və var gücü ilə Rusiyaya qarşı vuruşan İran isə əslində heç də öz mənafeələrini və Azərbaycan xalqının mənafeələrini müdafiə etmirdi, Hindistanı – «Britaniya imperiyasının incisini» (1857-ci ildə ingilislər sipahilərin üsyanını yatırıdıqdan sonra Hindistana bu adı vermişdilər) şimaldan cidd-cəhdlə mühafizə edirdi.

İlk baxışdan nə qədər qeyri-adi görünsə də, bu iddiada sağlam düşüncə yox deyildir. Əvvəlki onilliklər ərzində sovet və Rusiya tarix dərslərinə (hətta ali məktəb dərslərinə) yazmadıqları kimi, bu gün də yazmırlar ki, Fransa ilə Rusiya arasında Tilzit sülh müqaviləsinin bağlanması ilə əlaqədar olaraq Rusiya və Böyük Britaniya 1807-ci ilin noyabr ayından 1812-ci ilin iyul ayınadək müharibə vəziyyətində olmuşlar və Atlantik okeanında, Aralıq, Adriatik, Barents və Baltik dənizlərində bir neçə dəniz döyüşü aparmışlar (görünür, iki tərəfin quruda birbaşa hərbi toqquşması olmadığına görə Rusiyada bu müharibənin mövcudluğunu nədənsə

«unutmağa» üstünlük vermişlər). Məsələn, 1808-ci il mayın 3-də Cənubi Afrikanın Saymonstaun limanında ingilislər elmi işlər üçün Sakit okeana gedən V.M.Qolovninin komandanlığı altında «Diana» gəmisini saxlamış, avqustun 26-da Baltik dənizinin Røqervik körfəzində (müasir Estoniyanın ərazi sularında) Rusiyanın 74 toplu «Vsevolod» xətt gəmisini və 3 kanoner qayığını batırmış, 1809-cu il mayın 17-də ingilis eskadrası (3 xətt gəmisi, 4 frəqat və 1 briq) Triyestdə birinci dərəcəli kapitan Bıçevskinin komandanlıq etdiyi rus gəmiləri dəstəsinə (5 xətt gəmisi, 1 frəqat, 2 korvet) basqın etmiş, lakin müqavimətlə qarşılaşaraq dənizə doğru getmiş, iyunun 12-də Reveldən Sveaborqa gedən yolda Britaniyanın «Salset» frəqatı Q.İ.Nevelskinin komandanlığı altında 14 toplu «Opıt» katerini ələ keçirmişdir (hərbi-dəniz münaqişələrinin siyahısını davam etdirmək olar). Üstəlik, dənizdə İngiltərə–Rusiya müharibəsi quruda Rusiya ilə İsveç arasında başqa bir müharibəyə səbəb olmuş və bu müharibə 1809-cu ildə Fridrixqam sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə Finlandiyanın və Baltik dənizindəki Aland adalarının Rusiyaya birləşdirilməsi ilə başa çatmışdır. Əslində, biz deyə bilərik ki, İran ilə İngiltərə arasında 1809-cu il martın 12-də bağlanmış Tehran müqaviləsi 1807–1812-ci illərdə aparılan İngiltərə–Rusiya müharibəsinin Qafqazda cənub quru cəbhəsinin təşkilinə və maddi təminatına yönəldilmişdi. Bu, ingilislərin bir il əvvəl Skandinaviyada həyata keçirdikləri tədbirin eyni idi. Ona görə də 1808–1809-cu illərin Rusiya–İsveç müharibəsinin və 1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsinin nəticələrində ümumi və tamamilə qanunauyğun bir məntiq vardır: quruda hərbi əməliyyatlar meydanında Rusiyaya qarşı Britaniyanın yabançı mənafeələrinin silahlı müdafiəsinə görə İsveç Finlandiyanı, İran isə Azərbaycanı itirmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Uzunkilsə barışıqı imzalandıqdan sonra Rusiya imperiyasının Qafqazda müharibəni davam etdirməyə obyektiv ehtiyacı yox idi, çünki bu kampaniyanın əvvəlində ümid və iddia edə bildiyi hər şeyi və hətta bundan artığını da əldə etmişdi. 1806-cı ilin sonlarınaqədər bu və ya digər legitim (yaxud nisbətən legitim) formada Qarabağ, Şamaxı, Şəki, Şuragöl, Bakı, Talış, Gəncə de-yure onun yurisdiksiyası altına keçmişdi. Bu ərazilərin əldə edilməsi müharibənin zəfərlə başa çatdığını hesab etməyə tam hüquq verirdi. Üstəlik, Avropada hərbi-strateji şərait Qafqazda müharibənin tez bir zamanda başa çatdırılmasını təkidlə tələb edirdi. Ona görə də Uzunkilsə barışıqı pozulduqdan sonra sülh danışıqları düz 5 (!) dəfə – əvvəlcə 1810-cu ildə, sonra isə 1812-ci ildə iki dəfə və 1813-cü ildə yenə də iki dəfə gah yenidən başlandı, gah da dayandırıldı. Bu bizim belə bir tezisimizi bir daha təsdiq edir ki, həmin müharibənin İrandan və Rusiyadan savayı, digər iştirakçıları da var idi və onlar müharibənin tezliklə başa çatmasında maraqlı deyildilər.

Xarici amilin təsirinin mövcudluğunu müharibənin 1808-ci ildə başlanan ikinci dövründə İran ordusunun apardığı döyüş əməliyyatlarının xarakteri də göstərir. Şahzadə Abbas Mirzə müasir Şimali Azərbaycanın bu və ya digər xanlıqlarını tutmağa və əldə saxlamağa yönələn mütəşəkkil hücumlar aparmırdı, onun bütün hücum əməliyyatları xarakterinə görə yürüş və ya basqınlardan ibarət idi. Bu yürüş və basqınlardan başlıca hədəfi müharibədə əsaslı hərbi-strateji üstünlüyə nail olmaq deyildi, yalnız rus qoşunlarının əl-qolunu bağlamaq və onları Qafqaz hərbi əməliyyatlar meydanında mümkün qədər çox qalmağa məcbur etmək idi. Belə bir təsəvvür yaranır ki, Fətəli şah və Abbas Mirzə üçün əsas məsələ yeni qoşunlar toplamaq, silahlandırmaq və aqibətini düşünmədən

onları döyüşə göndərmək idi. Bu hal bizə tam qəti şəkildə söyləməyə imkan verir ki, Rusiyaya qarşı müharibə onlar üçün nəticə əldə etmək vasitəsi deyil, bir növ oyun, proses idi. Öz silahlı qüvvələrinin hazırlıq keyfiyyəti və döyüş qabiliyyəti, – bunlar isə Rusiya qoşunlarına nisbətən son dərəcə aşağı səviyyədə idi, – İran hakimlərini açıq-aşkar maraqlandırmırdı, onlar bu istiqamətdə heç bir dəyişiklik etmək istəmir, düşməni qoşunların sayı hesabına əzib məhv etməyə çalışırdılar. 1809–1812-ci illərdə Böyük Britaniyadan kifayət qədər hərbi-texniki yardım alan İran öz ordusunu heç cür modernləşdirə bilmədi (bəlkə də bunu istəmədi?), döyüş əməliyyatlarının aparılmasında orta əsrlərdən qalmış taktikanı qoruyub saxladı. Bu taktika talançı basqınlara və dinc əhalinin qul edilib aparılmasına əsaslanırdı. Krım xanlığına, Osmanlı imperiyasına və Şimali Qafqaz dağlılarına qarşı mübarizə illərində bu cür müharibə aparılması sahəsində zəngin təcrübə toplamış nizami Rusiya qoşunları həmin basqınları nisbətən asanlıqla dəf edirdilər. Əliyalın əhalini qarət etmək üçün İran sərbazlarının taktiki hazırlığa, döyüş əlaqəsinə, hərbi intizamına ehtiyacı yox idi, amma silahlı qüvvələrin nizamlı təşkilinin bu komponentləri olmadan onlar Rusiya Gürcüstan korpusunun qoşunlarına uğurla müqavimət göstərməyə qadir deyildirlər.

Buna ən parlaq və danılmaz sübut kimi 1813-cü il yanvarın 1-nə (13-nə) keçən gecə general-mayor P.S.Kotlyarevskinin dəstəsinin Lənkərana hücumunun nəticələrini göstərmək olar. Hərbi iş nəzəriyyəsi ilə azacıq tanışlığı olan hər kəsə məlumdur ki, hücum edən tərəf müdafiə olunan tərəfdən üç dəfə çox itki verir. Lənkərana hücumdan əvvəl general P.S.Kotlyarevskinin özü də daxil olmaqla, rus dəstəsinin sayı 1761 nəfər təşkil edirdi. Bunların 6 nəfəri ştab-zabit, 57

nəfəri ober-zabit, 131 nəfəri unter-zabit, 37 nəfəri musiqiçi, 1530 nəfəri sırası idi. Lənkəran qarnizonunun sayı isə 4000 nəfər qiymətləndirilirdi. Hücüm gedişində rus qoşunlarından 341 nəfər öldürüldü, 609 nəfər yaralandı, iranlıların itkiləri isə 3737 nəfər oldu, özü də şəhərdən qaçarkən suda batanlar və şəhər sakinləri bu sayə daxil deyildir¹⁴. Sadə riyazi hesablamalar apararaq, asanlıqla bu qənaətə gəlmək olar ki, həmin gün hücüm edən rusların itkiləri müdafiə olunan iranlıların itkilərindən 12 dəfə az idi, bu isə onu göstərir ki, Rusiya qoşunlarının döyüş qabiliyyəti İran qoşunlarının döyüş qabiliyyətindən 36(!) dəfə yüksək idi. Yuxarıda söylənilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Rusiya–İran müharibəsinin ikinci mərhələsində döyüş əməliyyatları öz şöhrətpərəst iddialarını təmin etmək naminə, yaxud britaniyalı və fransalı sponsor-müttəfiqləri qarşısında qəbul etdikləri öhdəlikləri icra etmək üçün qacarlar tərəfindən İran dövlətinin kişi əhalisinin hərbi meydanlarında metodik surətdə qırğına verilməsi xarakteri almışdı.

Bu gün Azərbaycanın bəzi tarixçiləri Abbas Mirzəni öz xalqının milli maraqları uğrunda sonadək müharibə aparan milli qəhrəman kimi təqdim etməyə üstünlük verirlər. Bəs əslində belə idi mi? Cavab mənfidir, buna ən yaxşı sübut isə onun bilavasitə iştirakı ilə bağlanmış İran–Fransa və ya İran–İngiltərə müqavilələrinin iqtisadi şərtləri və bunların İran xalqları üçün nəticələridir.

İran ilə Fransa arasında 1807-ci il mayın 4-də bağlanmış Müdafiə və hücüm ittifaqı haqqında Finkenşteyn Müqaviləsinin – bu müqavilə həm də Kameneski traktatı (traktat Kamieniecki) adı ilə də tanınır, – şərtlərinə görə, şah İngil-

¹⁴ *Соллогуб В.А.* Биография генерала Котляревского. 2-е изд. СПб.: Тип. К. Крайя, 1855. С. 230-233.

tərə ilə bütün siyasi və ticarət münasibətlərini kəsməyi, ona müharibə elan etməyi və əfqanları da buna sövq etməyi, öz qoşunlarını Hindistandakı ingilis torpaqları üzərinə göndərməyi, habelə Fransa qoşunlarını İrandan Hindistana buraxmağı və onları ərzaqla təchiz etməyi öhdəsinə götürmüşdü. Müqaviləyə əlavə edilən və 1807-ci il dekabrın 24-də general Qardanın başçılığı ilə Fransa missiyası Tehrana gəldikdən sonra ortaya çıxan gizli maddəyə uyğun olaraq iranlılar Xarq adasını Napoleona güzəşt edir, fransızlara Qombrunda və Buşirdə hərbi faktoriyalar qurmaq hüququ verirdilər. Başqa sözlə, dünya tarixində ilk dəfə olaraq, Fətəli şah və Abbas Mirzə öz ərazisində xarici dövlətə İranın yurisdiksiyasının şamil edilmədiyi eksterritorial hərbi bazalar yaratmağa icazə verir, bununla da sonralar Avropa müstəmləkəçilərinə və imperia- listlərinə digər ölkələri və xalqları formal olaraq öz hökm- ranlığına tabe etmədən hərbi-siyasi təsirini əslində maneəsiz yaymaq imkanı vermiş diplomatik və hüquqi presedent yaratmış olurdular. Məgər qacarların bu hərəkətləri İran və ya Azərbaycan xalqlarının milli maraqlarının müdafiəsinə yönəl- miş hərəkətlər sayıla bilərmi?

Lakin İngiltərə–İran sazişlərinin şərtləri İranın beynəl- xalq meydanda suverenliyinin qorunması vəzifələrinə daha az uyğun gəlirdi. 1800-cü il dekabrın 29-da Tehranda Böyük Britaniya ilə ticarət müqaviləsi imzalamaqla qacarlar 1763- cü il tarixli İngiltərə–İran sazişinə uyğun olaraq Zəndlər tər- rəfindən İran ərazisində ingilis və hind tacirlərinə verilmiş və iyulun 2-də Şirazda Kərim xan Zəndin ingilis Ost-İnd şirkə- tinin adına verdiyi fərmanla rəsmiləşdirilmiş bütün güzəşt- ləri və imtiyazları bir daha təsdiq və təsbit edirdilər. Fərman ingilislərə bir sıra mühüm üstünlüklər, o cümlədən İran kör- fəzi limanlarında (məsələn, Bəndər-Buşirdə), eləcə də İranın

digər məntəqələrində möhkəmləndirilmiş ticarət fabriyaları yaradılması üçün torpağa sahiblik hüququ, ingilis mallarının satışından əldə edilən qızıl və gümüşün İrandan aparılmaması, İran mallarının satın alınmasına yönəldilməsi kimi yeganə bir şərtlə sərbəst və rüsumsuz ticarət hüququ, yun məmulatının ölkəyə gətirilməsi üzərində inhisar hüququ verir, ingilis fabriyalarının qulluqçularını hər cür vergilərin ödənişindən azad edirdi. Bunun nəticəsində İran nəinki Britaniya sənayesi məhsullarının preferensial satış bazarına çevrildi, həm də xarici hərbi bazaları və ticarət nümayəndəliklərini öz ərazisinə buraxdı, əcnəbilər üçün azad iqtisadi zonası yaratdı. Faktiki olaraq Fətəli şah və Abbas Mirzə öz ölkəsinin resurslarını başqa ölkələrdən olan zərək insanların istismarına verərək konsessiya iqtisadi siyasətinin əsasını qoydular. Onların şah taxtındakı varisləri bu siyasəti yüz ildən artıq bir dövrdə, 1925-ci ilədək davam etdirdilər, o vaxtadək davam etdirdilər ki, xarici təzyiqlin və müdaxilənin doğurduğu daxili iğtişaşlar şəraitində qacarlar sülaləsi Rza Pəhləvi tərəfindən hakimiyyətdən devrildi. Lakin Fətəli şahın və Abbas Mirzənin başladığı bu siyasətin nəticələri İranda qəti olaraq yalnız «1357-ci il İnqilabı»ndan sonra aradan qaldırıldı və ləğv edildi. Daha çox 1978–1979-cu illərin İslam inqilabı kimi tanınan bu inqilabın dövlətin siyasi həyatında başlıca nəticəsi ölkə ərazisindəki xarici kommisiya mülkiyyətinin milliləşdirilməsi, konsessiyaların ləğv edilməsi və bütün təbii resursların islam dövlətinin yurisdiksiyası altına keçməsi oldu. Görüyoruz kimi, Fətəli şah və Abbas Mirzə qacarlar tərəfindən təməli qoyulmuş ölkənin xarici kapitaldan iqtisadi asılılığının zərərini dərk etmək üçün İran xalqlarına 170 il gərək olmuşdur. Bu əsarətdən qurtulmaq üçün İran xalqları minlərcə qurban verməli olmuşlar. Maraqlıdır, əgər 1804–1813-cü illər

müharibəsində cəsur Rusiya qoşunları deyil, şöhrətpərəst və bəsirətsiz qacarlar üstün gəlsəydilər, müasir Azərbaycanın və onun xalqının taleyi necə olardı?

Gülüstan sülhünün səhnəarxası

Gülüstan müqaviləsi Rusiyanın və İranın qarşılıqlı düşmənçiliyə son qoyan sərbəst iradəsinin təzahürü deyildi. Bir çox cəhətdən bu müqavilə onlara kənardan qəbul etdirilmişdi və 1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsinin hadisələrində son dərəcə böyük rol oynamış Britaniya imperiyasının xarici siyasət fəaliyyətinin nəticəsi idi. Məlum olduğu kimi, Gülüstan sülh müqaviləsi Böyük Britaniyanın İran sarayı yanındakı səfiri və səlahiyyətli naziri ser Qor Ouslinin (Uizlinin) vasitəçiliyi ilə bağlanmışdı. 1812-ci ilin iyun ayında o, Təbrizdə Abbas Mirzə ilə görüşərək, İran vəliəhdini Rusiya ilə növbəti sülh danışıqlarına başlamağa məcbur etdi. Bu məqamda Qafqazda müharibənin davam etdirilməsi Böyük Britaniya üçün sərfəli deyildi, çünki Avropada Rusiya ilə sülh bağlanılmasına dair intensiv danışıqlar aparılırdı və az sonra, 1812-ci il iyulun 18-də Erebru və ya Orebro şəhərində (İsveç) Böyük Britaniya və Rusiya sülh müqaviləsi imzalamışdılar. Britaniya səfirinin təzyiqi ilə Abbas Mirzə danışıqlara başladı, amma Napoleonun Rusiyaya soxulması və Moskvanı tutması onun öz sülh təşəbbüslərini geri götürməsinə əsas verdi. Abbas Mirzənin sülh danışıqlarından imtina etməsi Rusiya qoşunlarının döyüş əməliyyatlarına dərhal yenidən başlaması demək idi. Bu əməliyyatlar 1812-ci il oktyabrın 19–20-də Aslandüz məntəqəsində iki günlük vuruşmada İran ordusunun tamamilə darmadağın edilməsinə gətirib çıxardı. Bundan sonra sülh danışıqları yenidən başlandı. İranlıları mü-

haribəni başa çatdırmağa «tələsdirmək» üçün dekabr ayının sonlarında general-mayor P.S.Kotlyarevskinin dəstəsi Muğan düzündən Talış xanlığının üzərinə göndərildi. 1813-cü il yanvarın 1-nə keçən gecə dəstə hücum edərək, Lənkəranı ələ keçirdi və sayca özündən üç dəfə çox olan qarnizonu məhv etdi. Fətəli şahın və Abbas Mirzənin sülhə məcbur edilməsi işində son nöqtəni isə Tiflis piyada polkunun polkovniki A.V.Pestel qoydu. 1813-cü il martın 30-da öz əsgərləri ilə birlikdə o, Naxçıvanla İrəvanın sərhədində yerləşən Qarabürk kəndi yaxınlığında İrəvan sərdarı Hüseyn xanın dəstəsini – Qafqazdakı İran ordusunun sonuncu döyüş qabiliyyətli birləşməsini darmadağın etdi. Yalnız bundan sonra Abbas Mirzə məcbur qalıb Britaniyanın Tehrandakı səfiri ser Q.Ouslinin nəzarəti altında öz nümayəndələrini sülh müqaviləsinin imzalanmasına dair ilkin danışıqlar aparmağa göndərdi.

Britaniya diplomatı ser Q.Ousli bu beynəlxalq hüquq sənədinin məzmununun müəyyən edilməsində müstəsna rol oynamışdı. Yəqin ki, o, Britaniya diplomatik korpusunda İran üzrə ən yaxşı mütəxəssis idi, bir neçə il İranın Londondakı səfiri Mirzə Əbülhəsənin yanında tərcüməçilik etmişdi. 1810-cu il martın 10-da İngiltərənin İran sarayı yanında fəvqəladə səfiri və səlahiyyətli naziri təyin edildikdən üç ay sonra, iyunun 18-də o, arvadı, qardaşı Vilyam, ingilis missiyası və Mirzə Əbülhəsənlə birlikdə İngiltərəni tərk etdi və 1811-ci ilin aprel ayında Şiraza çatdı. 1811-ci ilin noyabr ayında ser Qor Ousli Tehrana gəldi və Fətəli şahla təqdim edildi. 1812-ci il martın 14-də Fətəli şahla uzun diskussiyadan sonra İranla müqaviləni imzalaya bildi və buna görə şah onu almazlı Şir və Günəş ordeni ilə təltif etdi¹⁵. 1812-ci ilin avqust və

¹⁵ *Price W.* Journal of the British Embassy to Persia, embellished with numerous views taken in India and Persia, also, a Dissertation upon

sentyabr aylarında Qafqaz baş valisi N.F.Rtişşev Abbas Mirzənin yanına iki dəfə nümayəndələr göndərirdi. Əvvəlcə mayor Popov və saray müşaviri V.İ.Freyqanq, sonra isə 19-cu piyada diviziyasının komandiri general-mayor F.İ.Axverdov Abbas Mirzəyə yenidən sülh danışıqlarına başlamağı təklif etdilər. Lakin hər iki dəfə İngiltərə və İran nümayəndələri – Mirzə Əbdülqasım, ser Qor Ousli və Robert Qordon bu təklifləri rədd edərək, Rusiyanın Zaqafqaziyadan qeyd-şərtsiz çıxmasını tələb etdilər¹⁶. Elə bu vaxt Təbrizə xəbər gəldi ki, Rusiya ilə Böyük Britaniya arasında Erebru sülh müqaviləsi imzalanmışdır. Ser Qor Ouslinin mövqeyi tamamilə əks istiqamətdə dəyişdi. Bu dəfə ruspərəst mövqe tutan ser Ousli səciyyəvi Britaniya inadkarlığı və tərsliyi ilə Abbas Mirzədən sülh tələb etməyə başladı, necə ki, bundan əvvəl ondan müharibəni tələb edirdi. Ser Ousli döyüş meydanında Rusiyaya məğlubiyyəti nə qədər çox arzulayırdısa, indi danışıqlarda İrana məğlubiyyəti ondan da çox arzulayırdı. Bundan ötrü şəxsən Tiflisə gedərək, N.F.Rtişşev ilə görüşdü və İran şah sarayına qəbul etdiriləcək sülh şərtlərini onunla müzakirə etdi. Britaniya diplomatiyasının bu cür taktikasını 150 il sonra baş nazir ser Uinston Spenser Çerçill özünün məşhur «Fulton» nitqində belə səciyyələndirmişdi: «İngiltərənin daimi düşmənləri və daimi müttəfiqləri yoxdur, İngiltərənin daimi maraqları vardır».

Məhz ser Qor Ousli Gülüstan sülhünün əsas prinsiplərini müəyyən etdi. Bunların arasında təməl prinsip *status quo ad praesentem* – sərhədlərin işğal xətti boyunca müəyyənləşdirilməsi prinsipi oldu. Nəticədə İran Dağıstanın, Kartlinin,

the Antiquates of Persepolls, by William Price. London, 1825. P. 84-86.

¹⁶ Утверждение русского владычества на Кавказе: 1801-1901. т. 2, С. 426, 428.

Kaxetinin, Meqrelinin, İmeretinin, Quriyanın, Abxaziyanın və müasir Azərbaycanın bir hissəsinin – Bakı, Qarabağ, Gəncə, Şirvan, Şəki, Dərbənd, Quba xanlıqlarının və Talış xanlığının bir hissəsinin Rusiyaya keçməsinə təsdiq etdi. Ser Q. Ousli Rusiya ilə İran arasında sülh müqaviləsinin mətnini hazırlamaqla Rusiyaya göstərdiyi diplomatik xidmətə görə 1814-cü ilin yayında Tehrandan Londona gedərkən yolüstü Peterburqda olduğu zaman imperator I Aleksandr tərəfindən rəsmi qəbula layiq görüldü. Rusiya monarxi onu müqəddəs Aleksandr Nevski ordeni ilə təltif etdi və ona brilyantlarla bəzədilmiş, üzərində öz portreti olan qızıl tütün qutusunu hədiyyə etdi. Bundan başqa, Britaniya baroneti Peterburq Elmlər Akademiyasının fəxri üzvü seçildi və Xarici İşlər Nazirliyinin Dövlət Kollegiyasından təşəkkürnamə aldı¹⁷. Ser Qor Ouslinin İranda səfirliyinin katibi və tərcüməçisi Vilyam Praysın «İranda ingilis səfirliyinin jurnalı» adlı kitabı (ingilis dilində tam adı – «Journal of the British Embassy to Persia, embellished with numerous views taken in India and Persia, also, a Dissertation upon the Antiquates of Persepolls, by William Price») 1825-ci ildə Londonda nəşr edilmişdir. Bu kitabda o, 1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsinin diplomatik səhnəarxasının bütün gedişlərini və müəmmalarını, əvvəlcə müharibəni qızışdırmaq, sonra isə sakitləşdirmək üçün Böyük Britaniyanın göstərdiyi səyləri açıq və vicdanla təsvir etmişdir. Gördüyümüz kimi, Britaniya öz diplomatik qələbələrini sirrə çevirmirdi, amma bunu bütün tarixi dövrlərdə Rusiya barəsində söyləmək mümkün deyildir...

Gülüstan müqaviləsinin bağlanması işində müstəsna roluna baxmayaraq, ser Qor Ousli Britaniyanın ön Asiyadakı xarici siyasətinin əsl yaradıcısı olan ser Robert Stüart, vikont

¹⁷ Price W. Op.cit.P. 112, 114.

Kaslri, markiz Londonderrinin ona tapşırdığı müxtəlif diplomatik və hərbi-siyasi vəzifələrin daha çox «texniki icraçısı» idi. Ser Robert Stüart Kaslri 1807–1812-ci illərdə Böyük Britaniyanın hərbi naziri və müstəmləkə işləri üzrə naziri, 1812–1822-ci illərdə xarici işlər naziri olmuşdu. Böyük Britaniyanın Napoleon Bonaparta və onun müttəfiqlərinə qarşı üçüncü ölkələrin qüvvələri ilə hərbi əməliyyatlar aparması, bu yolla öz insan resurslarını qoruması və hərbi sənayesini inkişaf etdirməsi ideyası Britaniya tarixində məhz onun adı ilə bağlıdır. Bu məqsədlə bağlı vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün o, hərbi fitnəkarlıq aktları törədilməsi və qabaqcadan müharibə elan etmədən döyüş əməliyyatlarına başlanılması barədə əmrlər verməkdən çəkinmirdi. Bunların arasında ən çox tanınan müharibə 1807-ci il avqustun 14-dən sentyabrın 21-dək davam etmiş İngiltərə–Danimarka müharibəsi olmuşdur. Q.Ouslinin missiyası da tamamilə onun təşəbbüsü idi. Qacarlar ordusuna Britaniya silahları göndərilməsinə dair əmrləri də o verirdi. 1812-ci ilin iyul ayında Rusiya ilə Böyük Britaniya arasında Erebru sülh müqaviləsi imzalandıqdan sonra Qafqaz hərbi əməliyyatlar meydanında Rusiyaya münasibəti kökündən dəyişdirmək barəsində sərəncamı da o, qəbul etmişdi.

R.Stüart Londonderri və Q.Ousli əsl Britaniya diplomatları idilər, ona görə də Gülüstən müqaviləsinin ilkin mətnini elə tərtib etmişdilər ki, 1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsinin yekunlarına gələcəkdə yenidən baxmaq imkanı qalsın. Məsələn burasındadır ki, müqavilənin 4-cü maddəsi Qafqazda Rusiya ilə İran arasında sərhədin müəyyənləşdirilməsi məsələsinin qəti həllini sərhəd demarkasiyası üzrə ikitərəfli komissiyanın səlahiyyətinə vermişdi, həm də bu zaman komissiyanın tərkibi və işini başa çatdırılması müddəti müəy-

yən edilməmişdi. Sülh bağlandığına görə infanteriya generalı rütbəsi verilmiş general-leytenant N.F.Rtişşevin simasında Rusiyanın Qafqazdakı administrasiyası bu «gecaçılan minaları» görməyə bilməzdi, amma əks tədbir görməkdə aciz idi, çünki onun sərəncamında müharibəni davam etdirməyə qadir olan yetərli sayda qoşun yox idi (1813-cü ildə Rusiyanın Qafqazdakı hər piyada polkunun tərkibində 10-15 zabit və 200-250 əsgər vardı). Avropada baş verən hadisələr üzündən Britaniyanın hərbi-texniki yardımından müvəqqəti məhrum olmuş İran tərəfinin də müharibəni davam etdirmək üçün qüvvə və vəsaiti yox idi. Ona görə də İran tərəfi gələcəkdə sərhəd ixtilaflarının real kəskinləşməsi imkanını nəzərdə tutan müddəaların – zərurət olduqda casus belli-yə, yəni müharibə vəziyyətinin elan edilməsi səbəbinə çevrilə biləcək müddəaların müqavilədə mövcudluğuna qane olmalı idi. Beləliklə, biz tam qəti söyləyə bilərik ki, 1813-cü ildə Gülüstan müqaviləsi olsa-olsa Qafqazda müharibəni dayandırdı, amma regiona sülh gətirmədi.

Sərhədin demarkasiyası üzrə Rusiya–İran komissiyasının fəaliyyəti 1818-ci ildə Qafqaz korpusunun komandanı, artilleriya generalı A.P.Yermolovun Təbrizə səfəri sayəsində başa çatdı və yalnız bundan sonra müqavilənin mətni rəsmən dərc edildi. Bütün əvvəlki dörd il ərzində Böyük Britaniyanın dəstəyi ilə İran müqavilənin şərtlərinin dəyişdirilməsi uğrunda diplomatik mübarizə aparır, 1801-ci ilin sərhədlərinə qayıdılmasında israr edirdi. Başqa sözlə, Fətəli şah və Abbas Mirzə qacarlar müasir Gürcüstanın ərazisini Rusiyaya verməyə hazır idilər, amma əvəzində indiki Azərbaycanın torpaqlarını öz yurisdiksiyası altına qaytarmaq istəyirdilər. Lakin A.P.Yermolovun şəxsində İran diplomatiyası və onun arxasında dayanan Britaniya diplomatiyası Rusiyanın Qafqazdakı

maraqlarının qızğın müdafiəçisi, Napoleon əleyhinə bütün müharibələrin döyüş meydanlarında şöhrət qazanmış bir generala qarşılaşmışdılar. Yalnız bunun sayəsində Rusiyanın işğal zonasının sərhədi şimala doğru bir metr də olsa yerini dəyişmədi. Ona görə də Gülüstan sülhünün ən mənfi nəticələri keçmiş Talış xanlığına toxundu. Bu xanlıq İranla Rusiya arasında ikiye bölünmüş vəziyyətə düşdü. Onun Lənkəranla birlikdə şimal hissəsi Rusiyanın tərkibinə daxil oldu, Astara ilə birlikdə cənub hissəsi isə İranda qaldı¹⁸.

Rusiya ilə İran arasında qarşılıqlı ərazi iddiaları və sərhəd mübahisələri Böyük Britaniya üçün sərfəli idi. O, fürsətdən istifadə edərək qacarlara təsirini genişləndirməkdə və gücləndirməkdə davam edirdi. Bu prosesin əyani təzahürü və nəticəsi 1814-cü il noyabrın 25-də Tehrandə növbəti İngiltərə–İran müqaviləsinin bağlanması oldu. Bu dəfə «əbədi sülh haqqında» olan müqavilənin əsasını 1809-cu il 12 mart tarixli «ilkini» müqavilə təşkil edirdi. Müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq, Fətəli şah və Abbas Mirzə qacarlar Britaniyaya düşmən olan bütün Avropa dövlətləri ilə müqavilələri və itifaqları ləğv etməyi; Avropa dövlətlərinin qoşunlarını İran ərazisindən Hindistana buraxmamağı; Xarəzm, Buxara və Səmərqənd hakimlərini Avropa dövlətlərinin qoşunlarını öz ərazilərindən Hindistana buraxmamağa məcbur etməyi; Əfqanıstan ilə Britaniya Hindistanı arasında müharibə törənəcəyi təqdirdə İran qoşunlarını ingilislərin köməyinə göndərməyi; öz ordusu üçün hərbi təlimatçıları yalnız İngiltərədən və ya ona dost ölkələrdən dəvət etməyi öhdələrinə götürürdülər. Britaniya isə hər hansı Avropa dövlə-

¹⁸ Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношении: В 3-х тт. СПб.: Тип. Департамента уделов, 1836. Т. 3. Сəh. 175-176.

tinin İrana hücum edəcəyi təqdirdə (bu ölkə özünün coğrafi vəziyyətinə görə yalnız Rusiya imperiyası ola bilərdi) İrana Hindistandan qoşunlar göndərməklə və ya 200 min tümən məbləğində illik subsidiya ödəməklə kömək göstərməyi; Gülüstan müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş Rusiya–İran sərhədinə yenidən baxılmasına nail olmağı; İranın daxili işlərinə qarışmamağı və onun ərazisinin hər hansı hissəsini tutmamağı; İran ilə Əfqanıstan arasında müharibə törənəcəyi halda bu müharibəyə qarışmamağı öhdəsinə götürürdü. İlk baxışdan da görünür ki, «əbədi sülh haqqında» 1814-cü il tarixli İngiltərə–İran müqaviləsi aşkar ifadə olunmuş antirusiya yönünə malik idi və Britaniyanın xarici işlər naziri Stüart Londonderrinin Rusiyanı Britaniya Hindistanının sərhədlərindən mümkün qədər uzaqda saxlamaq niyyətindən irəli gəlirdi. Əslində, XIX əsrin birinci rübündə Britaniya isteblişmentini Rusiya–İran ixtilafları və ya Şimali Azərbaycan xanlıqlarının tarixi müqəddəratı az maraqlandırır, o, Britaniya taxt-tacının dünyaya ağılığı naminə istismar edilməli olan Hindistan koloniyalarının sərvətlərinin təhlükəsizliyi üçün narahatlıq keçirirdi. Gülüstan sülhünün bütün səhnəarxasının mahiyyəti məhz bu idi.

Gülüstan müqaviləsinin bağlanması 200 illiyi bu sənədin və onun imzalanmasından əvvəl baş vermiş hadisələrin müasir Azərbaycan xalqının tarixi taleyində yerini yenidən dərk etmək üçün yaxşı əsas yaradır. Yuxarıda göstərilən faktları və dəlilləri yekunlaşdırarkən biz qacarların kimliyi barəsində mülahizələr sürərək, onların azərbaycanlı, yoxsa yerli İran hakimləri olduqları barədə fikirlər yürüdərək mövzunu bəsitləşdirmək səviyyəsinə enməyəcəyik. Hadisələrin üstündən 200 il keçdikdən sonra retroproqnostika ilə məşğul ol-

maq və 1812-ci ildə Böyük Britaniyanın köməyi ilə İranın Rusiyaya qalib gəldiyi və Böyük Qafqaz hüdudlarına çıxdığı halda nələrin baş verə biləcəyini fərz edərək, dünya tarixinin və ya regional tarixin alternativ inkişaf modellərini yaratmaq mənasız məşğuliyyətdir. Məlum olduğu kimi, tarix felin şərt formasını tanımır. Odur ki, bu gün Rusiya və Azərbaycan tarixçiləri ingilis, iranlı və fransız həmkarlarını köməyə çağıraraq, öz söylərini birləşdirməli və 1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsinin tarixini kiminsə istəyinə uyğun olaraq deyil, reallıqda olduğu şəkildə yazmalıdırlar. Belə bir iş başlanılsa, bizcə aşağıdakılar danılmaz faktlar kimi qəbul edilməlidir.

Bu gün biz tam obyektiv olaraq deyə bilərik ki, 1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsi XIX əsrin əvvəllərində Avropa geosiyasi proseslərinin və meyllərinin qanunauyğun davamı və nəticəsi olmuş, özü də onun üçün qidalandırıcı mühiti Böyük Britaniyanın Hindistan yarımadasında və onunla həmsərhəd olan Mərkəzi Asiya dövlətləri barəsində həyata keçirdiyi müstəmləkəçilik siyasəti yaratmışdır. Faktiki olaraq, İran Rusiyaya qarşı 10 illik müharibədə özünün Qafqazdakı Azərbaycan torpaqlarını müdafiə etməmiş, Britaniyanın Hindistandakı maraqlarını cidd-cəhdlə mühafizə etmişdir. Hindistanın sərvətlərinə sahiblik üzərində inhisarın ləğv edilməsi, yaxud qorunub saxlanması uğrunda bir-biri ilə rəqabət aparən Rusiya və Britaniya imperiyalarını azərbaycanlılar az maraqlandırır. Onlar üçün İran Avropadan Hindistana gedən ən qısa quru ticarət yolunu açan və ya bağlayan bir qapı idi. Britaniya bu qapını bərk-bərk bağlı saxlamaq istəyir, Rusiya isə onu var gücü ilə açmağa çalışır, həm də kilidaçan alət kimi müasir Azərbaycan torpaqlarında vəliəhd Abbas Mirzənin həyata keçirdiyi siyasətdən Azərbay-

can xanlarının xeyli hissəsinin (Qarabağ, Şirvan, Talış) narazılığından istifadə edirdi. Vəliəhd Abbas Mirzə isə bütün ömrü boyu atasının kölgəsindən çıxmağa səy göstərsə də, tam ixtiyar sahibi olan hökmdar statusunu alacağı günədək yaşamadı.

Abbas Mirzə bu müharibənin ən faciəli şəxsiyyəti idi. O, özünün nə qədər dəyərlı və qüdrətli olduğunu hamıya, ilk növbədə isə özünə sübut etməyə çalışsa da, əslində bu məziyyətlərdən məhrum idi. O, sağlam düşüncəyə və aqlın gətirdiyi dəlillərə baxmadan, nə mənəvi çərçivələrə, nə də İranın milli maraqlarına etina etmədən, hətta öz torpaqları daxilində eks-territorial xarici hərbi bazalar yaratmaq (dünya tarixində ilk dəfə olaraq!) və ya ölkə iqtisadiyyatının və ticarətinin ən mənfəətli sahələrini ingilislərin və ya fransızların idarəçiliyinə vermək bahasına Rusiyaya qarşı «dava-dava oyunu»nda intəhasız iştirak etməyə hazır idi. Rusiya ilə mənasız müharibə ölkə iqtisadiyyatını o dərəcədə dağıtdı ki, İranın real vəsaiti, silahı, əsgər mundirləri üçün mahudu qalmadı, ölkə özü isə bir əsr yarımından artıq müddətə Avropa (ilk növbədə Britaniya) konsessiyalarından tam təsərrüfat asılılığına düşdü. Qacarların bu mirasını birdəfəlik məhv etmək və xarici iqtisadi təzyiqdən qurtulmaq üçün İran xalqı 1978–1979-cu illərdə İslam inqilabı etməli oldu. Fətəli şah və Abbas Mirzə İranın nəinki Şimali Azərbaycan torpaqlarını, həm də iqtisadi müstəqilliyini itirməsi üçün məsuliyyət daşıyırlar. 1804–1813-cü illərin Rusiya–İran müharibəsinin başlıca yekunu budur ki, Rusiya imperiyası müharibədə formal qalib olsa da, onun hərbi zəfərindən bütün mənfəət Böyük Britaniyaya çatdı.

Həmin müharibədə o dövrün aparıcı oyunçuları Azərbaycan ərazisində, regionun yerli əhalisinin istəklərinə və taleyinə məhəl qoymadan öz geosiyasi oyunlarını oynayırdılar.

Bu faktı heç kəs inkar etmir ki, müharibə nəticəsində Azərbaycan xalqı bölünmüş xalqa çevrilmişdir, lakin bunun üçün məsuliyyət tək Rusiyanın üzərinə qoyulmamalıdır. Burada yalnız kollektiv məsuliyyətdən söhbət gedə bilər, tarixi retrospektivdə həmin məsuliyyəti təkəcə Moskva və Sankt-Peterburq deyil, həm də Tehran və Təbriz, London və Dehli, daşımalarıdır.

Gülüstan müqaviləsinin imzalanmasının 200 illiyi ilə bağlı daha bir aspekt vardır ki, diqqət mərkəzindən, ilk növbədə beynəlxalq birliyin diqqət mərkəzindən kənar qalmamalıdır. Rusiya ilə İran arasında sülh müqaviləsinin adı onun imzalandığı yerin – Azərbaycanın müasir Goranboy rayonunun ərazisində yerləşən Gülüstan kəndinin adından götürülmüşdür. Bu gün həmin kəndin bilavasitə yaxınlığından Azərbaycan Respublikasının silahlı qüvvələri ilə Dağlıq Qarabağ separatçılarının silahlı birləşmələrinin təmas xətti keçir. Bu isə müqavilənin imzalandığı yerdə hansısa xatirə tədbirlərinin keçirilməsi imkanını istisna edir. Ona görə də bu gün Gülüstan sülhü iki silahlı münaqişəni xatırladır – bir 200 il öncə başa çatmış münaqişəni, bir də 20 ildən artıq davam edən münaqişəni...

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: «sivilizasiyaların toqquşması?»

Samyuel Hantinqtonun nəzəriyyəsi

**Dağlıq Qarabağ ətrafında münaqişənin kulturoloji
mahiyətini necə izah edir**

Samyuel Fillips Hantinqton (1927–2008) ən yeni döv-
rün, heç şübhəsiz, müasir geosiyasi proseslərin adekvat qav-
ranılmasına çox böyük nəzəri töhfə vermiş görkəmli cəmiy-
yətşünasları və siyasi mütəfəkkirləri sırasına daxildir. Onun
1993-cü ildə Amerikanın «Foreign Affairs»¹ politoloji jurn-
nalında dərc edilmiş «The Clash of Civilizations?» (rus dil-
lində “Столкновение цивилизаций»²) adlı konseptual mə-
qaləsində³ ilk dəfə irəli sürdüyü və əsaslandığı, sonra isə
1996-cı ildə işıq üzü görmüş «The Clash of Civilizations
and the Remaking of World Order» («Sivilizasiyaların toq-
quşması»)⁴ adlı tarixi-fəlsəfi traktatında (rus dilində kitab

¹ *Huntington, The Clash of Civilizations?, Foreign Affairs, Summer, 1993 Vol. 72, № 3, 1993, P. 22-49.*

² Вах. Хантингтон С.Ф. Столкновение цивилизаций?. Полис, 1994, №1

³ *Huntington, The Clash of Civilizations?, Foreign Affairs, Summer, 1993 Vol. 72, № 3, 1993, P. 22-49.*

⁴ *Huntington Samuel P., The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order, New York, Simon & Schuster, 1996.*

2003-cü ildə nəşr olunmuşdur)⁵ sistemli şəkildə yenidən işlədiyi və formalaşdırdığı «sivilizasiyaların toqquşması» nəzəriyyəsi ötən əsrin sonuncu rübündə törənmiş regional (lokal) müharibə və münaqişələrin mütləq əksəriyyətinin, o cümlədən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin köklərinin, mahiyyətinin və sonrakı inkişaf perspektivlərinin tam dərk edilməsi və obyektiv anlaşılması üçün ideal model və real imkan yaratmışdır.

Nə qədər qəribə olsa da, belə bir faktı qeyd etmək lazım gəlir ki, Dağlıq Qarabağın və ona bitişik rayonların ərazisində Ermənistanla Azərbaycanın qarşı-qarşıya durduğu iyirmi beş il ərzində iki düşmənçilik edən ölkənin və millətin politoloqları münaqişənin köklərinin, təbiətinin və mümkün nəticələrinin sivilizasiya-kulturoloji yanaşma mövqelərindən təhlili məqsədi ilə S.F.Hantinqtonun nəzəriyyəsini tətbiq etmək üçün bütün imkanlara malik olsalar da, bunu etməyə macal tapmamışlar. Ən azından bizə son iyirmi ildə rus dilində nəşr edilmiş, 1991–1994-cü illərin Qarabağ müharibəsi və bu müharibənin ardınca regionda baş vermiş hadisələr barəsində Ermənistan və ya Azərbaycan tərəfinin mövqeyini Hantinqtonun nəzəriyyəsi kontekstində əks etdirən heç bir politoloji tədqiqat (dissertasiya işindən heç danışmırıq) məlum deyildir. Zənnimizcə, bu vəziyyət iki cür izah oluna bilər: ya həmin müddət ərzində tərəflərdən heç birində bu cür təhlili apara bilən adam meydana çıxmamışdır, ya da belə təhlil zamanı hasil edilmiş nəticələr tərəflər üçün o qədər «namünasib» olmuşdur ki, onları dövlətin siyasi nüfuzu ilə bağlı mülahizələrə görə açıqlamaq mümkün olmamışdır.

Bununla belə, biz həmin boşluğu doldurmağa çalışacağıq...

⁵ Вах. Хантингтон С.Ф. Столкновение цивилизаций. М., АСТ. 2003.

*Dağlıq Qarabağ: «parçalanma xəttində
müharibə»*

Elə bilirəm, heç kəs belə bir faktı şübhə altına almır ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi bir-birinə antaqonist olan iki sivilizasiyanın (müvafiq olaraq erməni və Azərbaycan sivilizasiyalarının) münaqişəsidir, hərçənd bu gün millətçi əhval-ruhiyyəli erməni ziyalılarının radikal nümayəndələri bu nöqtəyi-nəzəri fəal surətdə təkzib edərək, özgün sosial orqanizm kimi Azərbaycan etnosunun milli eyniyyətini təyin etmək hüququnu inkar edir və onu «Qafqaz türkləri» adlandırırlar. Bu nöqtəyi-nəzər prinsipinə yeni deyildir və XIX–XX əsrlərin hüdudlarında azərbaycanlıları müstəqil etnos saymaqdan inadla boyun qaçıran və «Zaqafqaziya tatarları» adlandırmaqda davam edən Rusiya imperiyasının rəsmi hakimiyyət orqanlarının yüz il əvvəlki mövqeyi ilə bir çox cəhətdən səsleşir. Əslinə baxılırsa, ermənilərin bir qisminin Azərbaycan etnosunun müstəqil mövcudluq hüququnu inkar etməsi hər şeydən yaxşı sübut edir ki, bu iki xalqın qarşıdurması sosial-iqtisadi və siyasi-dövlət deyil, parlaq ifadə olunmuş sivilizasiya xarakteri və ya mədəni-kulturoloji xarakter daşıyır.

S.F.Hantinqtonun terminologiyasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsi «parçalanma xətti boyunca müharibə»dir. Onun «Sivilizasiyaların toqquşması və dünya nizamının dəyişməsi» adlı traktatının 10-cu və 11-ci fəsilləri həmin müharibənin xarakteristikasına həsr edilmişdir. Özümüzdən əlavə edək ki, öz səbəblərinin və çıxış nöqtələrinin sayına görə bu münaqişə müasir dövrün bütün digər lokal münaqişələrini və regional permanent ləng gedişli müharibələrini (məsələn, Sudanın cənubunda yaşayan xristianlar ilə şimalında yaşayan

müsəlmanlar arasında çoxillik qarşıdurmanı və ya Yaxın Şərqdə elə bu qədər sürəkli Ərəb–İsrail qarşıdurmasını) üstələyir. Dağlıq Qarabağda münaqişənin tərəfləri arasında «parçalanma xətti»nin dərinliyi 1979–1989-cu illərdə SSRİ-nin Əfqanıstanda apardığı müharibə, 1982-ci ilin İngiltərə–Argentina (Folklend) müharibəsi və ya hətta 1991-ci ildə İran körfəzində çoxmillətli koalisiya qüvvələrinin İraqa qarşı «Səhrada tufan» əməliyyatı kimi stereotip dövlətlərarası və ya millətlərarası münaqişəyə xas olan dərinliklə müqayisəyə gəlmir. «Parçalanma xətti» ilk baxışda göründüyündən çox-çox dərin, bir deyil, iki deyil, çox sayda amillər ilə müəyyən edilir. Aşağıda bu amillər barəsində söhbət gedəcəkdir.

Samyuel Hantinqton «sivilizasiyaların toqquşması» nəzəriyyəsinin təməlinə belə bir tezi qoymuşdur ki, yaxın onilliklər ərzində sivilizasiyalararası münaqişələrin əsas hərəkətverici qüvvəsi din amili olacaqdır. Bu mülahizəsində o, qismən haqlıdır, amma yalnız o vaxtadək ki, indiki «dinlər toqquşması»nı XX əsrin ikinci–dördüncü rüblərinə təsadüf etmiş «ideologiyalar toqquşması» dövrü ilə müqayisə edir. Bəşəriyyətin tarixində qlobal dini müharibələr həmişə olmuş və çox vaxt xristian aləmi ilə islam aləmi arasında qarşıdurma xətti boyunca cərəyan etmişdir (XI–XV əsrlərin səlib yürüşləri də, VIII–XV əsrlərdə Rekonkista da, XIV–XVII əsrlərdə osmanlıların Cənubi və Şərqi Avropada müharibələri də buraya aiddir). Lakin bu o demək deyildir ki, xristian və ya islam sivilizasiyasının daxilində baş verən dövlətlərarası müharibələrdə din amili heç olmamışdır; məsələn, XIII əsrdə Baltikyanı xalqlara xristianlığın qəbul etdirilməsi səlib yürüşü xarakteri daşımışdır, 1240–1242-ci illərdə şimal-şərqi Rus dövlətinə qarşı katolik Avropasının V səlib yürüşünü heç demirik, Avropada Reformasiya dövründə katoliklər ilə

protestantlar arasında müharibələr fasilələr ilə bir əsrdən çox sürmüşdür, iranlılar ilə osmanlılar arasında xəlifəlik hüququ uğrunda müharibə bir neçə onillik davam etmişdir. Ona görə də biz erməni–azərbaycanlı qarşıdurmasının «Daşnaksütun» erməni inqilabi federasiyasının fəalları sırasından olan ideoloqları kimi Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mahiyyətini yalnız xristian ermənilərin əzəli düşmənlərinə – müsəlman türklərə qarşı dini müharibəsi kimi səciyyələndirərək və bütün azərbaycanlıları da türklərə aid edərək, münaqişənin anlayışını bəsitləşdirməli deyilik və bəsitləşdirməməliyik.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sırf xristian–müsəlman dini qarşıdurması sayılmasına iki səbəb əhəmiyyətli dərəcədə mane olur. Bu səbəblərin üzə çıxarılması və dərk edilməsi erməni–azərbaycanlı sivilizasiya qarşıdurmasının dərin köklərini müəyyənləşdirməyə və səciyyələndirməyə kömək göstərir.

Əvvəla, 1918-ci ildə elan olunduğu vaxtdan Azərbaycan Respublikası özünü həmişə dünyəvi dövlət kimi göstərmiş və bu məsələdə təkə Türkiyə Respublikasını deyil, həm də müsəlman oykumenasının digər dövlətlərini qabaqlamışdır. Bütün XX əsr ərzində Azərbaycanın və azərbaycanlıların həyatında din amili hansısa rol oynamışsa da, bu rol siyasi deyil, daha çox kulturoloji xarakter daşımışdır, ona görə də etnosun dövlətçilik həyatına təsir göstərə bilməmiş və təsir göstərməmişdir. Nəticədə dünyəvi «qeyri-siyasi» islamın müasir Azərbaycan variantı loyallığı, tolerantlığı, digər dinlər və mədəniyyətlər ilə münaqişədən büsbütün uzaq olması ilə səciyyələnir ki, bu da onu son onilliklər ərzində Yaxın Şərqdə, Şimali Afrikada, son illərdə isə Qərbi Avropa ölkələrində müharibələrin, zorakılığın və nifrətin mənbəyi olan digər «ərəb-məğrib» siyasi islamından keyfiyyətcə fərqləndirir.

İkincisi, 1918-ci ilədək nəinki milli dövlətçilik təcrübəsi olmamış, həm də sosial inkişafının qəbilə-tayfa mərhələsini yaşamış erməni etnosu da öz ölkəsini rəsmən bəyan edilən xristian monofizitizminin dini qaydaları əsasında yaratmamış, çox vaxt öz milli mentallığının bütpərəstlik köklərinə müraciət etmişdir. Bu onunla izah olunur ki, ermənilərin müsəlman oykumenasında məskunlaşdığı bütün zamanlarda erməni apostol kilsəsi ermənilər ilə onların yaşadıkları ölkələrin titul xalqlarının hakimiyyət orqanları arasında qarşılıqlı münasibətlərdə ənənəvi olaraq inzibati alət rolunu oynamış, müəyyən edilmiş dünya nizamının bir hissəsini təşkil etmiş və ermənilərin müsəlman xalqlardan asılı vəziyyətini de-fakto dəstəkləmişdir. Bu səbəbdən kilsə erməni-qriqorian dini ideologiyasının əsaslarından prinsipcə fərqli əsaslar üzərində həyata keçirilməli olan erməni milli eyniyyətinin təyin edilməsi prosesinin nəinki inqilabi hərəkətverici qüvvəsi, heç yönəldici təkamül qüvvəsi də ola bilməmişdir.

XIX əsrin sonlarında və bütün XX əsr boyunca ermənilərin siyasi özünüdərkli və öz müqəddəratını təyin etməsi heç də xristian mədəniyyəti və etikası əsasında deyil, tradisionalist bütpərəstlik və ya yeni bütpərəstlik əsasında gerçəkləşmişdir. Bu proses sovet hakimiyyəti illərində xüsusilə intensiv getmiş, həmin prosesə Ermənistan SSR-in hakimiyyət strukturları da kömək göstərmişlər. Onlar üçün «Böyük Ermənistan», «Qədim erməni çarlığı», «erməni dövləti Urartu» əfsanələri və elmi sübut bazasına malik olmayan digər uydurmalar başqa bir şey deyil, burjua və «üçüncü» dünya ölkələrindəki erməni diasporu ilə ideoloji mübarizədə kozır kartları olmuşdur. Onlar Sovet Ermənistanını «Böyük Ermənistan»ın reinkarnasiyası, bütün dünya ermənilərinin cazibə mərkəzi hesab etmişlər. SSRİ-nin və Ermənistan SSR-in

dövlət ideologiyasının antiklerikal xarakteri nəzərə alınarsa, sovet hakimiyyəti şəraitində erməni-qriqorian kilsəsi erməni etnosunun ideoloji birləşməsi mərkəzi rolunu oynamağa prinsipcə qadir deyildi, ona görə də SSR İttifaqının qırmızı bayrağı altında dünya ermənilərinin birləşməsi ideologiyasının arxetip əsası kimi «icazəli şəkildə» yalnız müasir ermənilərin əcdadlarının və ya protoermənilərin bəşər sivilizasiyasının sosial təkamülü baxımından qəbilə-tayfa münasibətləri dövrünə uyğun gələn büt-pərəst əfsanələrindən və əsativlərdən istifadə edilə bilər.⁶ Odur ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində ermənilər və azərbaycanlılar arasında dini «parçalanma xətti» ilk baxışda göründüyündən daha dərin və keçilməzdir, çünki bu xətt dini və ya konfessional səviyyədə deyil, mental-dünyagörüşü səviyyəsindədir.

Deməli, tamamilə qəti şəkildə söyləmək olar ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ideoloji komponentinin intellektual bazisi islam–xristian ixtilafları müstəvisində deyil, müasir dövrün əsas dünya dinlərinin kanonik ənənələri çərçivəsindən kənara çıxan dərin dünyabaxışı laylarındadır. Müasir ermə-

⁶ Bu müddəanın erməni elmi ictimaiyyətində mənfi rəy doğurması ehtimalını nəzərə alaraq, dərhal ona əlavə şərh verməyi lazım bilirik: Cənub-Şərqi Avropanın və Ön Asiyanın antik dünyası, eləcə də Aralıq dənizi bölgəsinin ellin aləmi aşkar ifadə olunmuş büt-pərəst dünyabaxışına malik idilər, amma bu, həmin dünyabaxışının sosial təməli üzərində Aleksandr Filippin Makedoniya çarlığı, Avqust Sezarın və Oktavian Avqustun Roma imperiyası da daxil olmaqla dünyanın ilk imperiyalarının yaradılmasına mane olmadı. Bəşər sivilizasiyasının inkişafının ilk mərhələlərində büt-pərəstlik sonrakı dövrlərin xristianlığı və islamı kimi dövlət yaradan ideologiya olmuşdur. Hətta apostola bərabər müqəddəs knyaz Vladimir – Kiyev böyük knyazı Vladimir Svyatoslavoviç 988-ci ildə Rus dövlətinin xristianlığı qəbul etməsindən bir qədər əvvəl büt-pərəst dünyabaxışı əsasında vahid Qədim Rus dövləti yaratmağa cəhd göstərmiş, 980-ci ildə şərq slavyanlar üçün Perundan başlamış Simarqla qədər vahid (kanonik) tanrılar panteonu müəyyən etmişdi.

ni siyasi eyniyyətinin əsasında heç də erməni-qriqorian etiqadının mənəvi qayda-qanunları deyil, xristianlıqdan əvvəlki qədim dövrün əfsanə və əsativləri dayanır və buna əmin olmaq üçün erməni İnternasionalının və ya Ay Datanın kontekstində yaradılan və «Daşnaksütun» erməni inqilabi federasiyasının ekstremist şüarları altında fəaliyyət göstərən elektron İnternet resurslarının materiallarına və tərtibatına baxmaq kifayətdir. İnternetin rusdilli seqmenti olan Runetdə bu cür resursların səciyyəvi nümunəsi «Daşnaksütun» erməni milli federasiyasının siyasi fəaliyyət praktikasına daxil olan «Bilmək! Bacarmaq! Ölmək!» şüarı altında işləyən www.k4500.com saytıdır. Burada İsa, bəşəriyyətin xilasını naminə Onun çarmıxdan özünü qurban verməsi, İncil, ümumiyyətlə, xristianlıq barəsində bir kəlmə də yoxdur, mənaca əsas diqqət isə hətta vizual səviyyədə də dünyanın yaratdığı tanrısı Areyə, erməni güc və müharibə tanrısı Vaaqna, Aradan hökmdarlıq əsası almış erməni əcdadı Hayka, e.ə. 2492-ci ildə Van gölünün şərq sahilində, Vayots dzorda Hayk ilə Babilistan çarı Bəl arasında döyüşə yönəldilmişdir. Bütün bunlar bizə əsas verir, tam inamla söyləyək ki, müasir erməni etnosunun siyasi mənlik şüuru onun açıqda bəyan edilən xristian və ya erməni-qriqorian dini mənlik şüurundan son dərəcə uzaqdır.

Deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar: ya özlərinin bütün tarixi ərzində ermənilər kilsə qaydaları ilə nəzərdə tutulan anlamda heç vaxt xristian olmamışlar və erməni apostol kilsəsi mövcud olduğu bütün zamanlarda əsl milli bütöpərəstliyin müsəlmanlardan (XIX əsrdə isə həm də pravoslavlardan) gizli saxlanması üçün yalnız pərdə rolunu oynamışdır, ya da müasir erməni xalqının siyasi cəhətdən fəal olan ekstremist əhval-ruhiyyəli qismi həmin kilsənin etnosun mənəvi tələb və istəklərini özündə təcəssüm etdirməyə və

tam həcmdə ifadə etməyə qadir olmasından ümidini kəsərək, yeni bütpərəstliyə üz tutmuş və milli mənlük şüurunun bütpərəstlik arxetiplərinə müraciət edərək onların əsasında öz siyasi ideologiyasını formalaşdırmağa başlamışdır. Biz bu və ya digər tezis düzgünlüyünə təminat verə bilmərik, çünki onlardan hər birinin öz dəlil-sübut sistemi vardır. Amma əgər ikinci tezis düzgündürsə, yeni bütpərəstlik ideologiyasına müraciət edilməsi erməni etnosunun indiki siyasi istəblişməntinin siyasi aqressivliyinin son dərəcə yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. Bunu yalnız 1930-cu illərdə Üçüncü Reyxin nasist rəhbərliyinə xas olmuş aqressivlik səviyyəsi ilə müqayisə etmək olar, lakin bir fərqlə ki, nasistlər üçün kollektiv surətdə müəyyənləşdirilmiş düşmənçilik obyektini yəhudilər idi, ermənilər üçün isə belə obyekt türklərdir (müasir erməni millətçiliyinin ideoloqları hətta azərbaycanlıları da yalnız «Qafqaz türkləri» adlandırırlar). Bununla əlaqədar narahatlıq doğuran fakt ermənilərin bütpərəstliyə getdikcə daha çox bağlanması deyil (təəssüf ki, bu meyl müasir dövrün bir çox xalqlarına xasdır), bunu necə böyük vəcdlə etməsidir. Onların bu vəcdi ən yeni tarixdə özünü artıq göstərmişdir (Xocalı qırğını buna misal ola bilər) və yeni geosiyasi sarsıntılara gətirib çıxara bilər.

Bu gün «Daşnaksütun» erməni inqilabi federasiyasının və onunla qırılmaz surətdə bağlı olan Ay Data ümumdünya erməni İnternasionalının partiyadaxili ideologiyasında hakim mövqə tutan və fəal sitayiş obyektini olan erməni güc və müharibə tanrısı Vaaqın adının yazılışı və tələffüzü xristianlıq ənənəsində Şeytanın qardaşı olan və onunla birlikdə Ata-Tanrıdan ayrılmış ümumsemit allahı Baalın adına bənzəyir. Erməni yeni bütpərəstliyini bu kontekstdə nəzərdən keçirdikdə Dağlıq Qarabağ münəqişəsi kulturoloji ba-

xımdan Qiyamətdən xəbər vermə da daxil olmaqla tamamilə esxatoloji xüsusiyyətlər kəsb edir və bu münaqişədə Azərbaycan tərəfi (yenə də xristian və ya islam metafizikası mövqeyindən) Işıqı təcəssüm etdirir, ermənilər isə Zülməti təmsil edirlər. Lakin erməni büt-pərəstliyinin dünyabaxışı mövqeyindən erməni-azərbaycanlı qarşıdurmasının metafiziki köklərinin daban-dabana zidd yozumu da mümkündür. Belə olduqda bütün müsəlmanlar ermənilərin əcdadı Hayk tərəfindən öldürülmüş Babilistan müstəbidi Bəl ilə eyniləşdirilir (bu isə Əhdi-Ətiqin Babil qalasının tikilməsi və dağıdılması əhvalatının fabulasına və məzmununa ümumən uyğun gəlir). Bu halda biz yenə də esxatologiya dərəcəsinə çatan metafizika ilə qarşılaşırıq, amma burada işarələrin qütbləri dəyişilir: ermənilər Işıqı, türklər və azərbaycanlılar isə Zülməti təcəssüm etdirirlər.

Hər necə olsa da, əgər bu aspekt nəzərə alınarsa, Dağlıq Qarabağ ətrafında sivilizasiya münaqişəsi iki müasir dünya dini arasında Hantinqtonun ənənəvi «parçalanma xətti boyunca müharibə»sinin çərçivəsindən çox-çox kənara çıxır və tərəflərdən hər biri üçün Xeyir və Şər qüvvələr arasında ümumdünya mübarizəsi pafosu kəsb edir. Onların hər biri bu mübarizədə iştirak edərkən özünü Xeyirin silahı kimi görür və anlayır. Özü də bu halda ermənilərin mentallığının arxetipikliyi azərbaycanlıların dini mentallığına nisbətən daha böyük rol oynayır, belə ki, öz dünyabaxışının ənənəvi «dünyəvililiyi» səbəbindən azərbaycanlılar radikal erməni yeni büt-pərəstliyi mövqeyindən esxatoloji münaqişə kimi dərk edilən və ya ən azı açıq nümayiş etdirilən Dağlıq Qarabağ münaqişəsini dövlətlərarası və ya millətlərarası münaqişə kimi dərk etməyə daha çox meyl göstərirlər.

Etnosların milli mənlilik şüurunun dərin arxetip stereotiplərindən söhbət düşmüşkən, prinsipial əhəmiyyət verdiyimiz daha bir cəhətə diqqət yetirməyi lazım bilirik: Dağlıq Qarabağ münaqişəsi hələ Yaxın Şərq və Şimali Afrika arealının əvvəlcə babilistanlılar, sonra isə romalıları tərəfindən istila edildiyi qədim dövrlərdən bəri dünya tarixində obyektiv mövcud olan əzəli semit–ari qarşıdurmasının izlərini özündə daşıyır. Özü də dörd min illik xronoloji tarixdən fərqli olaraq, hazırda təcavüzkar rolunu heç də arilərin övladları deyil, semitlərin övladları oynayırlar. Müasir geosiyasətə bu nöqteyi-nəzərdən baxılarsa, tam qəti olaraq söyləmək olar ki, XX və XXI əsrlərin hüdudu semit xalqlarının passionarlığının və bununla labüd bağlı olan təcavüzkarlığının fəallaşması dövrüdür. Bu, son illərdə ərəb ölkələrindən gəlmələrin Avropa ölkələrində törətdikləri permanent iğtişaslarda və bütün Yaxın Şərqdə arası kəsilməyən müharibələrdə əyani surətdə təzahür edir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi bu geosiyasi proseslərin məcrasına tam məntiqi surətdə uyğun gəlir və başqa bir şeyi deyil, yalnız semit-ermənilərin ari-azərbaycanlılara qarşı «qisas müharibəsi»ni təmsil edir. Radikal erməni milli ziyalıları yeni büt-pərəstliyin dini-esxatoloji ideyalarını körükləmək və diasporlara səpələnmiş həmtayfaları arasında fəal şəkildə yaymaq yolu ilə daim erməni etnosunu bu müharibəni aparmağa həvəsləndirirlər (bunun bilərəkdən, yaxud bilməyərəkdən edildiyi vacib deyildir). Ən azı pravoslav dininə etiqad edən insan vəziyyəti bu cür görür.

Yuxarıda deyilənlərə yekun vuraraq, tam aydınlığı ilə belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Dağlıq Qarabağ ətrafında müasir erməni–azərbaycanlı qarşıdurması «közerti» halında belə iki antaqonist sivilisasiyanın klassik toqquşmasına parlaq və əyani nümunədir. Həm də münaqişənin tərəfləri

arasında «parçalanma xətti» daha dərinidir, ona görə də daha çətin keçiləndir və eyni vaxtda beş müstəvidə – dövlətlərarası, millətlərarası, dinlərarası, mədəniyyətlərarası və irq-lərarası müstəvilərdə yerləşir. Məhz buna görə də Dağlıq Qarabağ münaqişəsi bəşəriyyətin tarixində əvvəllər məlum olan müharibələrin heç birinə oxşamır.

Münaqişənin əsas əlamətləri

1991–1994-cü illərin Qarabağ müharibəsi və onun ardınca gələn «közərmə fazası» dövlətlərarası müharibə deyildi, çünki Dağlıq Qarabağda Azərbaycanın rəsmi silahlı birləşmələrinə və polis qüvvələrinə qarşı heç də Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri deyil, yerli separatçıların və beynəlxalq terrorçuların mütəşəkkil toplusu, o cümlədən MDB-nin nizami Birləşmiş silahlı qüvvələrinin erməni millətindən olan hərbi qulluqçuları, Yaxın Şərq, Avropa ölkələrindən və ABŞ-dan gələn hərbi muzzdlular fəaliyyət göstərirdilər. Mahiyyətinə görə Dağlıq Qarabağda müharibə erməni İnternasionalının və ya Ay Datanın koalisiya qüvvələrinin müdaxiləsi idi və bu müdaxilənin təşkilədiçi qüvvəsi kimi müxtəlif təzahürlərə və inkarnasiyalara malik olan «Daşnak-sütun» erməni inqilabi federasiyası çıxış edirdi. XX əsrin son rübündə bu reinkarnasiyaların ən çox məlum olanı «Ermənistanın azadlığı uğrunda erməni gizli ordusu» (ASALA və ya Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia) idi.

Ermənilərin beynəlxalq qüvvələrinin Dağlıq Qarabağda Azərbaycan xalqına qarşı təcavüzü klassik və ya müasir anlamında müstəmləkəçilik müharibəsi, yəni təbii ehtiyatlar və ya yaşayış əraziləri uğrunda müharibə də deyildi. Bu müharibədə qələbə erməni tərəfinə nə yeni xammal mənbələri, nə

də yeni satış bazarları gətirdi, ticarət-iqtisadi münasibətlərin vektorunu və ya balansını dəyişmədi (xüsusən, Ermənistan və ya Dağlıq Qarabağın özü üçün – onların iqtisadiyyatında feodal natural təsərrüfatın xüsusiyyətləri indiyədək üstünlük təşkil edir). Dağlıq Qarabağı işğal etmək və son iyirmi il ərzində onun hərbi və inzibati-təsərrüfat infrastrukturunu cari səviyyədə saxlamaq üçün erməni tərəfinin xərclədiyi ümumi vəsaitlərin əvəzi investorlara ödənilməmişdir, onların mənfəət və ya heç olmasa, hər hansı minimal dividend əldə etmək ümidlərinin həyata keçməsindən isə danışmağa dəyməz.

Dağlıq Qarabağda münaqişə vətəndaş müharibəsi və ya ənənəvi anlamda öz müqəddəratını təyin etmək uğrunda müharibə (müstəmləkəçilik əleyhinə müharibə) deyildir. Arsaxın erməni separatçıları nəinki nəzarət etdikləri – azad edilmiş və ya istila edilmiş ərazidə ayrıca yaşamağa can atmırlar, həm də Ermənistanın içərilərinə və yaxınlıqda yerləşən, erməni diasporunun ənənəvi məskunlaşdığı ölkələrə (ilk növbədə Rusiyaya, Ukraynaya, Abxaziyaya) siyasi və iqtisadi ekspansiyanı fəal inkişaf etdirirlər. Ona görə də erməni tərəfi üçün Dağlıq Qarabağ münaqişəsi təkcə Zaqafqaziyada və ya bütövlükdə Qafqazda deyil, həm də bütün Ön Asiyada erməni etnosunun geosiyasi hökmranlığa və onunla qırılmaz surətdə bağlı olan iqtisadi ağılıqda yiyələnməsi uğrunda hərbi-təsərrüfat ekspansiyasının – bir növ «soyuq» müstəmləkəçilik müharibəsinin tərkib hissəsidir.

Dağlıq Qarabağda qələbə nə Ermənistana, nə də Arsaxa heç bir xarici siyasi, hərbi-strateji və ya iqtisadi fayda gətirməmişdir. Üstəlik, BMT təsisatları simasında beynəlxalq birlik erməniləri təcavüzkar, işğalçı və müdaxiləçi hesab edir. Bu isə erməni – azərbaycanlı qarşıdurmasının döyüş əməliyyatları xarakteri daşdığı 20 il əvvəlki beynəlxalq münasibətlər praktikasında mövcud olmamış müxtəlif sanksiyaların

indi və ya gələcəkdə Arsax barəsində tətbiq edilməsi ehtimalının mümkünlüyü deməkdir (söhbət Ermənistan və Arsax üzərində uçusuz zonaların müəyyən edilməsinin, yaxud ikiqat təyinatlı silah və ya texnologiya göndərilməsi üzərində embarqo qoyulmasının mümkünlüyündən gedir). İstənilən halda Qarabağ müharibəsi rəşionalizm və ya «sağlam düşüncə» baxımından Ermənistana və ermənilərə faydadan çox zərər vermişdir, xeyli maliyyə itkiləri gətirir və gətirəcəkdir. Deməli, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi erməni tərəfi üçün hərbi-iqtisadi deyil, siyasi-ideoloji prioritetə malikdir, ona görə də bu münaqişəni Samyuel Fillips Hantinqtonun təklif etdiyi terminologiyaya uyğun «eyniyyət müharibəsi» kimi səciyyələndirmək olar. Başqa sözlə, münaqişə ermənilər tərəfindən ermənilərin mənafeyi üçün və ermənilərin milli eyniyyətinin qorunub saxlanılması üçün törədilmişdir.

Erməni eyniyyəti

Bu gün ermənilər az sayda olan o xalqlardan biridir ki, nümayəndələrinin əksəriyyəti öz siyasi-dövlət qurumunun hüdudlarından kənarında (biz Ermənistan Respublikasını nəzərdə tuturuq) yaşayır. Başqa sözlə, «tarixi vətən» adlandırıldıqları ölkə ilə çox vaxt vətəndaşlıq şəklində siyasi bağılılığı olmayan erməni diasporu üzvlərinin ümumi sayı həmin dövlətin əhalisinin sayından çoxdur. Buna baxmayaraq, etnoqraflar ehtimal edirlər ki, erməni diasporunun dağınıq yerləşməsi səbəbindən dünyadakı ermənilərin dəqiq sayını hesablamaq olmaz, lakin yüz min nəfərədək dəqiqliklə müəyyənləşdirmək hər halda mümkündür. Zənnimcə, belə desəm, yanılmaram ki, bu gün dünyada ermənilərin sayı təqribən 11 milyon yarım nəfərdir. Bununla bərabər, hazırda Ermənistanda üç milyon-

dan bir qədər az erməni yaşayır ki, bu da onların ümumi sayının dördüdə birini təşkil edir. Qalan dördüdə üç hissə isə müxtəlif ölkələrə səpələnmişdir.

Əsasən səpələnmiş vəziyyətdə olan etnosun konsolidasiyası üçün xarici birləşdirici amil zəruridir və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi məhz belə bir amil rolunda çıxış etmişdir. Münaqişənin törədildiyi tarixi şəraiti yada salmaq lazımdır: SSRİ dövründə sovet Ermənistanının vətəndaşları ilə onların digər həmtayfaları arasında «dəmir pərdə» asılmışdı və bu pərdənin mövcudluğu həmin etnosun nümayəndələrinin iki tirəsi arasında ideoloji təfriqənin mövcudluğunu nəzərdə tuturdu. Uzun illər ərzində SSRİ-də ermənilər dünyanın digər ölkələrində – Livanda, Suriyada, ABŞ-da və ya Fransada məskunlaşmış həmtayfaları ilə müqayisədə tamamilə başqa mənəvi dəyərlərə və məqsədlərə müvafiq surətdə yaşamışdılar. Sovet İttifaqının dağılması və bunun nəticəsində keçmiş sovet ermənilərinin öz milli dövlətçiliyini əldə etməsi onların dünya erməniliyinə ən sürətli bir şəkildə inteqrasiya olunması zərurətini doğurdu, çünki diasporun sayı suveren Ermənistan Respublikasının yerli əhalisinin sayından həmişə çox olmuşdur və bu gün də çoxdur. Ermənilər və diaspor birləşməli idilər və ən yeni tarixdə 1991–1994-cü illərin Qarabağ müharibəsi adını almış Arsax uğrunda silahlı mübarizə bu cür birləşmə üçün vadaredici səbəb oldu. Təsərrüfat və sosial infrastrukturu zəif inkişaf etmiş postsovet Ermənistanı (Ermənistanın bir çox rayonlarında bu gün heç su kəməri yoxdur) Arsaxsız ümumdünya erməni diasporundan olan investorlar üçün indi onun təsəvvür etdiyi həcmdə investisiya obyektini rolunu oynaya bilməzdi. Əslində, Qarabağ müharibəsi keçmiş sovet (həm Yerevan, həm də Qarabağ) erməniləri üçün dünya erməni birliyinə bir növ bu-

raxılış vəsiqəsi oldu. Arsaxa sahiblik müasir Ermənistan üçün diasporun investisiyaları və ya birbaşa subvensiyaları hesabına nisbətən sabit və firavan mövcudluğun başlıca üsuludur (bəlkə də mənasıdır), ona görə də o, Dağlıq Qarabağ münaqişəsini indiki permanent «közərmə» halında maksimum uzun müddət saxlayacaqdır.

Dövlət büdcəsinin formalaşması mənbələrinə görə Ermənistan kənardan təminatlı yardım alan resipiyent ölkədir. Ermənistan Respublikasının maddi rifahının başlıca mənbəyi onun öz ümumi daxili məhsulundan əlavə, beynəlxalq qeyri-hökumət erməni təşkilatları sisteminin müntəzəm sponsor yardımınıdır. Bu təşkilatlar özlərinin «tarixi vətən»ini məqsədyönlü şəkildə təchiz etmək üçün erməni diasporundan pul toplayırlar. Həmin vəsaitin illik məbləği 10 milyard dollara çatır. Başqa sözlə, indiki vəziyyətində Ermənistan özünü təmin edə bilmir, ona görə də tam suveren dövlət deyildir. Ermənistanın həyat qabiliyyəti dünyanın başqa ölkələrində yaşayan və həmin ölkələrin vətəndaşları olan həmtayfaları sırasından onun milli-dövlət maraqlarına lobbicilik edənlərin fəaliyyətinin səmərəliliyindən və yardımının miqyasından birbaşa asılıdır. Dağlıq Qarabağ ətrafında erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin həllinə erməni diasporunun, daha dəqiq desək, onun maliyyə elitasının marağı olsaydı, münaqişə çoxdan nizama salınardı. Bundan ötrü onun Yerevandakı indiki rejimi maliyyələşdirməyi bir neçə aylığa dayandırması kifayət edərdi. Lakin heç vaxt həmin rejimin ünvanına bu bərədə eyham belə vurulmamışdır. Deməli, onu ilk baxışdan səmərəsiz xərclərə sövq edən hansısa iqtisadiyyatdan kənar səbəblər vardır.

Erməni diasporunun isteblişmenti üçün ləng gedişli Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nəyə görə həyati vacib olması

sualının cavabı Qafqazdakı bu beynəlxalq gərginlik ocağının belə fəal surətdə və rasional nöqtəyi-nəzərdən düşüncəsiz şəkildə saxlanılmasının səbəbini izah edir. Bizim fikrimizcə, erməni diasporunun isteblişmenti Dağlıq Qarabağa (Arsaxa) onu yaxınlaşmaqda olan qlobal geosiyasi transformasiyalar və metamorfozlar şəraitində cismən xilas edəcək özünəməxsus ikinci Nuh gəmisi kimi baxır. Son iyirmi ildə bizim də müşahidə etdiyimiz kimi, Avropanın fəal surətdə islamlaşması, Ön Asiyada və Balkanlarda siyasi islamın radikallaşması erməni diasporunun ənənəvi yaşadığı ölkələrdə – Suriyada, Livanda, Fransada, Balkan dövlətlərində siyasi təsir spektrini və bununla bağlı maliyyə imkanlarını obyektiv olaraq məhdudlaşdırır. Avropanın aparıcı ölkələrinin yerli (titul) əhalisinin sayının azalması, onların vətəndaşları arasında Afrika və Asiya ölkələrindən (başlıca olaraq, Məğrib regionundan) gəlmiş müsəlman immiqrantların payının artması, bu şəraitdə Qərbi Avropa ölkələrində xristian tradisionalistlərinin və islam fundamentalistlərinin fəal etirazlarını doğuran «liberal dəyərlər»in durmadan yayılması ən yaxın gələcəkdə sosial ixtilafların bütün spektrinin kəskinləşməsinə və «fundamentalist» dinlərin, ilk növbədə pravoslavlığın və islamın ardıcılıklarının təsirinin və sosial-siyasi fəallığının güclənməsinə gətirib çıxaracaqdır.

Qərbi Avropa ölkələrinin bir nəsil, yəni təqribən 20 il sonra gözləməli olduğumuz tam islamlaşması «Bosniya ssenarisi» üzrə, yəni hələ 1918-ci ildə Osvald Şpenqlerin uzaqgörənliklə «Avropanın süqutu» adlandırdığı radikal formada baş verərsə, müsəlmanlara ənənəvi düşmən olan iki etnik və dini azlığın nümayəndələrinin – ermənilərin və yəhudilərin qitədən labüd surətdə və nisbətən sürətlə sıxışdırılıb çıxarılmasına gətirəcəkdir. Belə bir aqibət Avropa xris-

tianlarını da gözləyə bilər, lakin onların Rusiyaya köç yolu açıq olacaqdır (ola bilsin ki, ənənəvi xristian dəyərlərinə sadıq olduqlarını subyektiv açıq bəyan etmələri şərti ilə). Yəhudiləri İsrail və ya ABŞ həmişə qəbul edəcəkdir. Avropa ermənilərinə gəlincə, onlar erməni diasporunun təsirinin güclü olduğu ABŞ-a və Rusiyaya, eləcə də Ukraynaya, yaxud «ikinci Nuh gəmisi»nə – Dağlıq Qarabağa və ya Arsaxa köçə bilərlər. Problem bu cür qoyulduqda Ermənistan Respublikası vasitəsi ilə erməni diasporunun Qarabağda erməni mövcudluğunu strateji planda maliyyələşdirməsi də, Xankəndində böyük sərnəşin tutumuna malik hava gəmilərini qəbul etməyə qadir olan beynəlxalq aeroportun tikilməsi də, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınmasına dair istənilən səviyyəli danışıqlarda rəsmi Yerevanın inadkarlığı da, Dağlıq Qarabağ və orada ermənilərin mövcudluğu mövzusu ilə bu və ya digər şəkildə bağlı olan informasiya provokasiyalarının meydana çıxması da ümumən izah edilir. Kütləvi köçün təşkili mexanizmlərinin sınaqdan çıxarılması və nizamlanması üçün Suriyadan ermənilərin köçürülməyə başlanması bunu əyani təsdiq edir.

Ermənilər və Arsax

Samyuel Fillips Hantinqton yazırdı ki, «parçalanma xətləri boyunca müharibələr güclənmə, coşma, yavaşma, müvəqqəti kəsilmə və bəzən həll edilmə mərhələlərindən keçir. Adətən bu proseslər ardıcıl cərəyan edir, lakin çox vaxt üst-üstə yığılır və təkrar oluna bilər. Bir kərə başladıqdan sonra, parçalanma xətti boyunca müharibələr digər icmalararası münaqişələr kimi öz axarı ilə getməyə və «hərəkət–cavab» nümunəsi üzrə inkişaf etməyə meyl göstərir. Əvvəllər çoxsaylı və təsadüfi olan eyniliklər toplanır və sürətlənir; müvafiq ola-

raq icma münaqişələri «eynilik müharibələri» adını alır⁷. Əslində, S.F.Hantinqton buna eyham vururdu ki, «parçalanma xətləri boyunca müharibələr», – Dağlıq Qarabağ münaqişəsi isə məhz həmin müharibələr kateqoriyasına aiddir, – heç vaxt öz-özünə qurtarmır, çünki hər bir tərəf (və ya tərəflərdən biri) öz milli eyniyyətinin ifadəsini müharibənin özünü olmasa da, heç olmasa, müharibə ruhunu və ya duyğusunu saxlamaqda görür. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi kontekstində öz milli eyniyyətini nümayiş etdirmə prosesi ermənilərdə daha açıq və impulsiv şəkildə cərəyan edir: dünyanın heç bir erməni Dağlıq Qarabağın – Arsaxın və ya erməniliyin ikinci Nuh gəmisinin Azərbaycanın qanuni torpağı deyil, əzəli erməni torpağı olduğunu söyləməsə, erməni həmtayfaları tərəfindən sayılmayacaqdır. Bunun izahı da var: orta müddətli perspektivdə ermənilərin Arsaxa Həsəratı çəkilən diyar kimi inanmaqdan başqa çarəsi qalmır.

Bu isə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə erməni etnosunun psixoloji münasibəti aspektinin dərk edilməsi, başqa sözlə, münaqişəyə etnopsixologiya nöqtəyi-nəzərindən baxılması zərurətini irəli sürür.

Qafqaz barəsində yazmış bir çox Rusiya etnoqrafları və memuaristləri Zaqafqaziya ermənilərinin etnopsixologiyasının başlıca immanent xüsusiyyətləri arasında onların maddi varlanmaya, demək olar, patoloji hərisliyini, – doğrudur, onların bu hərisliyi heç vaxt dini etika qaydaları ilə ziddiyyətə girmirdi, – simiclik dərəcəsinə çatan xəsisliyini, hər hansı, hətta ən kiçik mənfəət gözlənilən yerdə etnik-dini şəərəfsizliklə bağlı olmayan istənilən hərəkətə hazır olmasını⁸ göstər-

⁷ Хантингтон С.Ф. Столкновение цивилизаций. с. 432.

⁸ Мəsələ, бax: Дубровин, Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе: в 8-ми тт. Т. 2. СПб., 1871, с. 405-406.

mişlər. Nəzəri üslubda deyilsə, hər yerdə və həmişə ermənilər həm adamlar, həm də onları əhatə edən cəmiyyət barəsində özlərinin xüsusi və ya tamahkar maraqlarını hər şeydən üstün tutmuşlar, amma yalnız o vaxtadək ki, söhbət dini etikanın ənənəvi normaları ilə onlara yasaq edilmiş hərəkətlərin edilməsindən getməmişdir.

Artıq yuxarıda dediyimiz kimi, əsrlər boyu erməni etnosunu birləşdirən esxatoloji ideya öz milli dövlətçiliyinin əldə edilməsi (bunun teokratik qədim erməni çarlığının dirçəldilməsi, yaxud burjua-respublika «Böyük Ermənistan»ının yaradılması formasında olub-olmaması vacib deyildir) arzusu olmuşdur. Sovet İttifaqının dağılması və nəticədə müstəqil Ermənistan Respublikasının da yaranması əslində dünya ermənilərini onların kollektiv milli-dini varlığının irrasional mənasından məhrum etmişdir. Azərbaycan oxucuları məni bağışlasınlar, amma 1980-ci illərin sonlarında Yaxın Şərq, Avropa ölkələrindən və ABŞ-dan erməni yaraqlıları yenidənqurma dövrünün qarışıqlığından istifadə edərək, kütləvi surətdə Ermənistana gəlirdilər ki, milli ideya uğrunda sovet qoşunlarına qarşı vuruşsunlar, sovet qoşunları Zaqafqaziya çıxarıldıqdan sonra isə Dağlıq Qarabağda erməni separatçılarının zərbə qüvvəsinə çevrildilər. Bununla birlikdə, mən heç də iddia etmək istəmirəm ki, Dağlıq Qarabağda silahlı münaqişə «təsadüfi» müharibə olmuşdur. 1991–1994-cü illərin Qarabağ müharibəsi yenidən «Böyük Ermənistan»ın əldə edilməsinə dair etnik-dini esxatoloji ideoloji qayənin təbii surətdə yox olmasının qanunauyğun nəticəsi, bilmək istəyirsinizsə, ermənilərin buna kollektiv refleksiyaının məhsulu olmuşdur.

İnanılmaz olsa da, faktdır: ermənilər və xüsusən onların düşünən qismi, millətçi əhval-ruhiyyəli ziyalıları milli dövlətçiliyin əldə edilməsi ilə, demək olar, eyni vaxtda sosial

varlıqlarının mənasını itirmişlər. Onların can atacaqları bir arzu və məqsəd qalmamışdır. Buna parlaq nümunə kimi Paruyr Ayrikyanın taleyini göstərmək olar. 1970-ci illərdə o, erməni milli dissidentləri arasında az qala 1 nömrəli sima sayılırdı, lakin canfəşanlıqla və səmimi surətdə mübarizə apardığı SSR İttifaqı tarix səhnəsindən getdikdən sonra öz həmvətənlərinin əksəriyyəti üçün siyasi marginala çevrildi. Əslində, o, sovet dövründə də siyasi marginal idi. Bu insanın faciəsi ondan ibarətdir ki, ideyadan ruhlандığı halda real həyatda özü barəsində özünün təsəvvür etdiyindən tamamilə fərqli bir şəxs idi, hər şey aydınlaşdıqdan sonra isə bunu qəbul edə bilmədi. Bir an içində gözəl xəyaldan sərt reallığa çevrilən Ermənistan Respublikası uzun illər həmin xəyalla yaşayanların şüurunda intellektual və emosional boşluq yaratdı. Psixologiya elminin dilində danışsaq, fəaliyyət üçün hakim konstellyasiyanın və vadaredici motivin itirilməsi frustrasiya doğurdu. Bu frustrasiyadan xilas yolunu yalnız prinsipcə yeni esxatoloji ideyanın meydana çıxması verə bilərdi. Ermənilər üçün belə bir ideya məhz Dağlıq Qarabağ uğrunda müharibə oldu. Onlar Dağlıq Qarabağı öz xəyallarında zəfərdən sonra zəfər kimi yaşadırdılar.

Həmin kampaniyanın aşkar hərbi-texniki uğuruna baxmayaraq, ermənilər sarsıdıcı psixoloji məğlubiyyətə uğramışlar və onların daha ayıq düşüncəli hissəsi bunun fərqiindədir. «Böyük Ermənistan» idealının əldə edilməsi kimi yaradıcı xarakter daşıyan və buna görə də öz təməlində pozitiv olan kollektivçi ideya öz yerini neqativ xarakter daşıyan, ona görə də gələcəyi olmayan ideyaya – Qarabağ cəbhəsində müdafiə müharibəsi ideyasına, əslində isə ermənilərin özləri üçün öz əlləri ilə yaratdıqları ekstremal şəraitdə, insanın taleyin təsadüfləri ilə üzbəüz qaldığı şəraitdə cansıxıcı və per-

spektivsiz sağ qalmaq ideyasına vermişdir. Bu ideya onun yaradıcıları – orta və yaşlı nəsildən olan ermənilər üçün hələ ki hansısa həyatı anlam daşıyır, amma onların uşaqları və nəvələri tərəfindən qətiyyənlə qəbul edilmir. Bunu sosial şəbəkələrdə gənc ermənilərin kontaktlarının məzmununu tam açıqlığı ilə nümayiş etdirir.

Yox, gənc ermənilərin əsas kütləsi öz ata-babaları kimi qatı millətçidir, əcdadlarına nisbətən daha səylə dünyanı «öz-lərininkilər» və «özlərlər» bölür, indi ermənilərin təkə Öt Asiyada, Avropada və ya Şimali Amerikada deyil, həm də Avstraliyada, Okeaniyada, Mərkəzi Afrika ölkələrində və hətta milli mentalitetinə görə onlara tamamilə yad olan Yaponiyada və Çində yaşamalarından nəşə ilə danışır. Bunun isə birçə mənası vardır: müasir gənc ermənilər üçün onların «tarixi vətəni» tamamilə maraqsızdır, onların subyektiv marağının cazibə mərkəzi və arzularının təcəssümü diaspordur. Daha onlar öz subyektiv həyat perspektivlərini Ermənistanla bağlamırlar, Ermənistan ideali onları cəlb etmir, gənclər diaspora çıxıb getməyin variantlarını və imkanlarını öyrənirlər, onların qəlblərinə artıq Aqasfer hakim olmuşdur. Tarixi prosesin kəfkiri əks tərəfə istiqamət götürmüşdür – ermənilər «Böyük Ermənistan» idealına arxa çevirərək diaspora üz tutmuşlar, onların ən yeni dispersiyası başlanmışdır və bunun nəticəsi indiki Ermənistan Respublikasının kifayət qədər tezliklə və labüd surətdə zəifləməsi olacaqdır. Bu, bir ildən, iki ildən sonra baş verməyəcəkdir, amma hökmən orta müddətli perspektivdə, ən yaxın onillikdə baş verəcək və bundan sonra həmin ölkənin iqtisadiyyatı və siyasəti qəti olaraq staqflyasiya – əvvəllər əldə edilmiş səviyyənin aşağı enməsi və keçmiş dəyərlərin itirilməsi ilə bağlı olan permanent durğunluq vəziyyətinə düşəcəkdir.

Bu halda Ermənistan və xüsusən Qarabağ onlar üçün Los-Ancelesin Qlendeyl və ya Hollivud rayonlarında, Montebelloda və ya Burbankda, Kanadanın Toronto və ya Monreal şəhərlərində, – Rusiyanın cənubunu, Moskvanı və Sankt-Peterburqu heç demirik, – öz həmtayfalarının məhəllələrində fırvan həyata asanlıqla və vicdan əzabı çəkmədən dəyişdikləri həmin ki uzaq mənəvi ideal olaraq qalacaqdır. Təbii ki, erməni diasporu Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda qalan həmtayfaları üçün yenə də pul toplayacaq, çox vaxt bundan ötrü yaşadıqları ölkələrin və vilayətlərin dövlət və ya bələdiyyə büdcələrindən istifadə edəcəklər (məsələn, Fransada baş şura sədrinin etnik erməni Patrik Devecyan olduğu O-desen departamenti 2008-ci ildən başlayaraq hər il fransız vergi ödəyicilərinin vəsaitləri hesabına Ermənistanın kənd yerlərində kommunal infrastrukturun inkişafına sponsorluq edir). Amma bu, özünü erməni adlandırmaq, bununla bağlı nemətlərdən istifadə etmək, eyni zamanda Ermənistan Respublikasının vətəndaşı olmamaq, onun ərazisində və ya Dağlıq Qarabağda yaşamamaq imkanı üçün verilən haqq, bir növ dəbbə pulu olacaqdır.

Müasir transmilli qloballaşma şəraitində «Böyük Ermənistan» dini-mistik ideyası bütövlükdə erməni etnosunun mövcudluğunun ideoloji əsası olmaqdan çıxmış, hakimiyyətə və pula malik olaraq, özləri kimilər ilə işgüzar ünsiyyətdə hakimiyyətini və pulunu artırmağa hazır olanların cəmiyyətdə qəbul edilmiş seçkin mövzularda fikirlər yürütdüyü və üzvlük haqqı ödədiyi özünəməxsus qapalı elitar klub ideologiyasına çevrilmişdir. Etnik-dini əlamət üzrə təşkil edilən sosial-işgüzar kommunikasiyaların bu cür strukturunun mövcud olması üçün Dağlıq Qarabağda münafişə məcburi şərtidir. Məlumdur ki, insanları heç nə sosial ortaqlıq və kollektiv

məsuliyyət hissi qədər yaxınlaşdırmır. Ermənilər arasında bu hissi isə əsrlər boyu cizyə ödəmə praktikası inkişaf etdirmişdir. İslam, sonra isə Rusiya və sovet rəhbərlərinin hakimiyyəti dövrü keçmişdir (Yerevan və Qarabağ erməniləri üçün), ümummilli ehtiyaclar üçün vəsaitlərin toplanması və bölüşdürülməsi praktikası isə qalmışdır. Etnosun yaşadığı yüzliliklər həmin ənənənin rasionallığını və yaşarılığını sübuta yetirdiyinə görə ondan imtina etməyə əsas yoxdur. Ümummilli ehtiyaclar üçün vəsait ayrılması dünyanın qalmaqallar, fəlakətlər və müharibələr dənizində erməni gəmisinə lazımı dayanıqlıq verən ballasta bənzəyir. Bircə bu vəsaitin hansı məqsəd üçün toplanıldığını müəyyənləşdirmək qalır.

Erməni diasporunun pulları Ermənistanda yaşayan ermənilərin saxlanılmasına xərclənə bilməz, çünki bunun nəticəsində onlar xaricdəki həmtayfalarının boynuna minmiş ələbaxanlara çevrilər. Erməni diasporu Ermənistan vətəndaşlarını keçindirməyə razı ola bilməz, çünki bu, onların immanent simiclik və mənfəətpərəstlik hissinə ziddir. Pulları müharibə səbəbindən ehtiyac çəkən həmtayfalarının xeyrinə vermək isə başqa məsələdir. Bu mənada Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ermənilər üçün xüsusi və ictimai maraqlar arasında bir növ psixoloji kompromisdir. Öz etnik-dini mühitində ictimai münasibətlərin təşkilinin əsrlər ərzində formalaşmış qaydalarını və formalarını dəyişdirməməkdən ötrü bu münaqişə onlar üçün obyektiv zərurətdir. Dağlıq Qarabağda münaqişə dünya ermənilərinə vərdiş etdikləri həyat tərzində və fikirlər stereotipində heş nəyi kökündən dəyişdirmədən özlərini erməni kimi hiss etmək imkanı verir. Dünya yəhudiləri üçün eyni funksiyanı Yaxın Şərq münaqişəsi yerinə yetirir. Hər iki münaqişə əsasən diaspor xalqları olan ermənilərə və yəhudilərə öz korporasiyaları daxilində milli-dini birlik və şəriklik

hissini qoruyub saxlamaq imkanı verir. Bunlar olmasaydı, onların etnik-dini mənlilik şüuru puç olub gedərdi.

Odur ki, dünya erməni diasporunun ümumi sayının cəmi iki faizini təşkil edən Qarabağ ermənilərinin taleyindən söhbət düşəndə başa düşmək lazımdır ki, söhbət onlardan deyil, ümumiyyətlə erməniliyin indiki formasında mövcudluğu üsullundan gedir. Anlamaq gərəkdir ki, bugünkü Ermənistan Respublikası erməni diasporunun cazibə mərkəzi və hətta nöqtəsi deyildir. Artıq biz onu gəmi ilə müqayisə etmişik. Əgər gəmiçilik terminlərindən istifadəni davam etdirsək, diaspor üçün Ermənistan gəmiyə üzmə keyfiyyətləri, suya oturma dərəcəsi və dayanıqlıq verməkdən ötrü gəmiyə xüsusi olaraq yüklənən ballastdır, Qarabağ və ya Arsax isə gəminin sualtı hissəsi ilə gəmidən kənardakı mühit arasında qarşılıqlı əlaqənin həyata keçirilməsi aləti olan kinqstondur. Başqa sözlə, əgər təşkilat və ya şəxs Qarabağ haqqında danışarkən Arsaxı nəzərdə tutursa, o, «ermənilərin dostu» sayılır, onların köməyinə və dəstəyinə iddia edə bilər, amma əgər bu məsələyə dair hər hansı başqa nöqteyi-nəzəri açıq səsləndirirsə, onu islam aləmində ermənilərin özlərinin məruz qaldıqları kimi, obstruksiyaya və təqibə məruz qoyurlar.

Azərbaycan eyniyyəti

Biz Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin erməni tərəfinin mövqeyi barəsində kifayət qədər geniş danışdıq, onun hərəkətlərinin nələrdən qaynaqlandığını, vadaredici motivlərinin nələrdən ibarət olduğunu müzakirə etdik, hadisələrin inkişafının mümkün variantlarını proqnozlaşdırdıq. Bununla əlaqədar Azərbaycan tərəfinin mövqeyini necə gördüyümüz sualı ortaya çıxır. Bu suala cavab verilməsə, yuxarıda söylənənlər səmimiyyəti və bütövlüyü ilə seçilməyəcəkdir.

1991–1994-cü illərin Qarabağ müharibəsi müasir Azərbaycan etnosunun özünüeyniləşdirmə prosesinə və ya eyniyyətinin formalaşmasına (S.F.Hantinqtona görə), şübhəsiz, müəyyənləşdirici təsir göstərmiş, nəticədə o, dövlət yaradan mükəmməl millətə çevrilmişdir. Bununla birlikdə, deməli ki, Azərbaycanda bu prosesin vektoru öz istiqamətinə görə ermənilərin, habelə 1990-cı illərdə milli-dövlət müstəqilliyi əldə etmiş xalqların əksəriyyətinin (onların arasında keçmiş Yuqoslaviyanın, Slovakiyanın, Eritreyanın, Mərkəzi Asiya ölkələrinin, qismən Sudanın xalqlarını göstərmək olar) ideologiyasında mövcud olmuş vektordan fərqlənmişdir. Bu ölkələrin çoxunda (keçmiş Yuqoslaviyada, Eritreyada, Sudanda), habelə ermənilər tərəfindən Dağlıq Qarabağ münaqişəsində «parçalanma xətti boyunca müharibələr» həmin müharibələrdə iştirak edən etnosların milli-dini qütbləşməsinin nəticəsi və çox vaxt başlıca yekunu olmuşdur. Azərbaycanda isə Dağlıq Qarabağ müharibəsi kütləvi ictimai şüura dünyanın yuxarıda sadalanan regionlarına nisbətən bir qədər fərqli təsir göstərmiş, bunun sayəsində ölkə və onun xalqı özünü heç də Zaqafqaziya müsəlmanları kimi (onun erməni opponentlərinin istəklərinə uyğun olaraq) deyil, məhz şüurlu olaraq və ardıcıl surətdə vahid polietnik dövlət formalaşdıran millət kimi anlayaraq, milli-dövlət eyniyyəti əldə etmişdir.

Bu fakt şübhə doğurmur ki, bir etnos kimi azərbaycanlılar tərəfindən öz eyniyyətini institusionallaşdırmağın bu vektorunun seçilməsi müharibə ilə bağlı olan xarici amillərin təsiri ilə şərtlənməmişdir, əvvəlcə Rusiya imperiyasının, sonra isə Sovet İttifaqının tərkibində Azərbaycan millətinin etnogenezi prosesinin məzmunu və gedişi ilə qabaqcadan müəyyənləşmişdir. Həmin prosesin fərqləndirici xüsusiyyəti olan dünyəviliyin Azərbaycan xalqının tarixi taleyinə təsiri 1918–

1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının mövcud olduğu qısa dövrdə (sivilizasiya nöqtəyi-nəzərindən) daha parlaq şəkildə təzahür etmişdir. Azərbaycan Demokratik Respublikası islam oykümenasında dünyəvi dövlətçiliyin mümkünlüyünü sübuta yetirmiş və onun ilk nümunəsi olmuşdur. Azərbaycan etnosu (coğrafi baxımdan Xəzər dənizi, Araz çayı və Böyük Qafqaz sıra dağları üçbucağı ilə ənənəvi lokallaşdırılan müasir siyasi-dövlətçilik anlamında) üçün islam yalnız şimal və şərq qonşularına münasibətdə siyasi eyniyyət amili olmuşdur, xalqın daxili həyatında isə ideoloji (sistem yaradan) xarakter deyil, daha tradisionalist (fon) xarakter daşımış, ona görə də onun öz eyniyyətini təyin etməsi prosesi etnik-dini deyil, dərin dünyəvi milli-dövlət xarakteri daşımışdır.

Yeri gəlmişkən, Samyuel Hantinqton ən yeni dövrün Azərbaycan etnosunun eyniyyətinin dünyəvi xarakterini anlama bilməmiş və ya onu görmək istəməmişdir, çünki bu dünyəvilik onun «parçalanma xətti boyunca müharibələr» şəklində «sivilizasiyalar toqquşması» konsepsiyasının çərçivələrinə sığmamışdır. Həmin müharibələrin səbəbləri arasında o, din amilinə müəyyən edici rol verirdi. Bununla birlikdə, qeyd etməmək olmaz ki, o, tamamilə haqlı olaraq din amilinin Dağlıq Qarabağda erməni separatizminin əsas hərəkətverici qüvvəsi olduğunu göstərmiş, düzgün vurğulamışdır ki, Dağlıq Qarabağ ermənilərinin «yerli qruplaşmaları» «ən yaxşı halda rüşeym halında dövlətlərdir»⁹. Hantinqtonun həmin qeydi istər-istəməz bu suala cavab verir ki, indiki Dağlıq Qarabağ ermənilərinin milli-dini eyniyyətinin əsasını nə üçün məhz yeni bütpərəstlik təşkil etmişdir: sosial inkişafının qəbilə-tayfa mərhələsində olan cəmiyyət istər xristianlıq, istər islam, is-

⁹ Хантингтон, С.Ф. Столкновение цивилизаций. с. 444.

tərsə də yəhudilik olsun, hər hansı dünya dininin mənəvi dəyərlərini əxz etməyə, təəssüf ki, obyektiv surətdə qadir deyildir.

Rəsmi Bakının etiraf etməyi istəyib-istəməməsindən asılı olmayaraq, məhz 1991–1994-cü illərin Qarabağ müharibəsi Azərbaycan etnosunu millətə çevirmişdir. 1990-cı illərin əvvəllərində Qarabağda erməni separatizminin baş qaldırması ölkənin digər vilayətlərində də mərkəzdənqaçma meyillərinin yaranmasına səbəb oldu, bu isə ləzgilərin və ya avarların ənənəvi yaşayış yerlərində separatçılıq əhval-ruhiyyəsinin törənməsinə, hətta cənubda Talış Muğan muxtariyyətinin özbaşına elan olunmasına gətirib çıxardı, özü də bu cür yerli separatizm qismən ənənəvi islamdaxili şiə-sünni ixtilaflarından güc alırdı. O dövrün konkret tarixi şəraitində polietnik Azərbaycan üçün hər hansı bir milli-dini eyniyyətdən söhbət belə gedə bilməzdi, ona görə də milli-dövlətçilik baxımından kollektivist özünüqoruma hissinə əsaslanaraq, cəmiyyət vətəndaş-siyasi eyniyyətinin və birliyinin əldə edilməsi kursunu seçdi. Bu mənada Azərbaycan sakinləri özlərini ilk növbədə etatist kimi, sonra dünyəvi millətçi kimi, lap axırda isə müsəlman kimi ifadə etdilər və göstərdilər. Ona görə də Dağlıq Qarabağ münaqişəsi icmalararası və dinlərarası qarşıdurma kimi «sivilizasiyalar toqquşması» haqqında Hantinqtonun konsepsiyasına tam uyğun deyildir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsində əsas parçalanma xətti Azərbaycan vətəndaşlarının öz suveren dövlətçiliyini qoruyub saxlamaq niyyəti ilə ermənilərin bu dövlətçiliyi dağıtmaq niyyəti arasından keçmişdir. Bu xətt dövlətçilik ideyaları ilə anarxiya ideyaları, sivilizasiya ideyaları ilə barbarlıq ideyaları arasında hədd qoymuşdur. Sivilizasiya ilə barbarlığın toqquşmasında taktiki üstünlük hələ ki barbarlığın tərəfindədir, lakin son qələbə hər halda sivilizasiyanın olacaqdır. Odur ki, əslində Dağlıq Qarabağ münaqişəsi S.F.Hantinq-

tonun nəzəriyyəsi üçün məcburi istisna təşkil edir, elə bir istisna ki, qaydanın düzgünlüyünü təsdiqləyir.

Tamamilə aşkardır ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Azərbaycanla kənardan, erməni İnternasionalı və ya Ay Data tərəfindən qəbul etdirilmişdir. Hadisələrin gedişi üzündən Azərbaycan əzəldən əlverişsiz şəraitə düşmüş, həmişə «qovub çatan» və ya «müdafiəçi» vəziyyətində olmuş, yalnız erməni tərəfinin hücum və həmlələrinə cavab vermişdir. Bu münaqişədə Azərbaycan strateji təşəbbüskarlığa malik olmamış, döyüş əməliyyatlarının fəal mərhələsi bitdikdən sonra da onu əldə edə bilməmişdir. Bizim fikrimizcə, bunun başlıca səbəbi münaqişənin nəticələrinin nizama salınması formalarına və üsullarına rəsmi Bakının beynəlxalq hüquq prinsiplərini və normalarını, diplomatik münasibətlər praktikasını əsas götürməklə rəasionalist yanaşması olmuşdur. Lakin onun istifadə etdiyi ənənəvi vasitələr və dövlətin ərazi bütövlüyünə riayət edilməsi barədə opponentlərinə verdiyi tələblər güc və məcburetmə alətlərinin köməyi ilə yetərli dəstək almamışdır. Beynəlxalq birlik Dağlıq Qarabağ və Ermənistan erməniləri barəsində bu alətlərin tətbiqinə qərar verə bilməmişdir.

Azərbaycan milli eyniyyətinin göstərdiyimiz əsas xüsusiyyətləri – etatizm və dünyəvilik belə deməyimizə imkan verir ki, Dağlıq Qarabağ torpaqları Azərbaycan dövlətinə qaytarıldıqdan sonra onların qeyri-ixtiyari idiosinkraziyası, yəni bu qədər işğal illərindən sonra ölkənin sosial orqanizmindən qopması baş verməyəcəkdir. Müharibə dövründə daxili sosial-siyasi ixtilafı aradan qaldıra bilmiş millət kənardan qəbul etdirilmiş ərazi ixtilafının nəticələrini də aradan qaldırmağa qadirdir.

Arsaxın, Ermənistanın hakimiyyət orqanlarından və erməni diasporunun isteblişməntindən fərqli olaraq, rəsmi Ba-

kı Azərbaycanın tərkibinə qaytarılan Dağlıq Qarabağın və ona bitişik olan işğal edilmiş rayonların əraziləri ilə nə edəcəyini dəqiq bilir. Bunu həmin torpaqların ölkə tərkibinə reintegrasiya edilməsinə dair tərtib edilmiş və tam əsaslandırılmış planların mövcudluğu da sübut edir. Azərbaycan rəhbərliyində siyasi iradənin və yetərli maddi resursların olacağı təqdirdə həmin planların həyata keçirilməsi tamamilə mümkün kimi görünür¹⁰. Özü də deyəsən, onun həm siyasi iradəsi, həm də maddi resursları kifayət qədərdir.

Sözü gedən planların məzmununun təhlili bunu söyləməyə imkan verir ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zonasının ölkənin dövlət və ictimai həyatına reintegrasiyası heç də Bakının beynəlxalq aləmdə liberalizm baxımından müsbət imic yaratmaq məqsədilə bəzən bəyan etdiyi siyasi prinsiplər əsasında həyata keçirilməyəcəkdir. Dağlıq Qarabağ torpaqları qaytarıldıqdan sonra orada iqtisadi, inzibati və humanitar məsələlərin yoluna qoyulması yenə də etatizm və dünyəvilik prinsipləri əsasında reallaşdırılacaq, bu isə gələcəkdə erməni etnik azlığının hansısa muxtariyyət, hətta milli-mədəni muxtariyyət əldə etməklə bağlı hər cür imkanını istisna edəcəkdir. Bununla belə, hadisələrin inkişafının bu modelini antierməni modeli hesab etmək, çətin ki mümkün olsun, çünki həmin model hazırda tolerant şəkildə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi adlandırılan 1991–1994-cü illərin Qarabağ müharibəsinin nəticələri şəraitində və nəticələrinin təsiri altında tam formalaşmış Azərbaycan siyasi rejiminin indiki xarakterinə bütünlüklə uyğun gəlir.

¹⁰ Вах: *Музаффарли Н., Исмаилов Э.* Концептуальные основы восстановления постконфликтных территорий Азербайджана. Баку: Кавказ, 2010; *Muzaffarly N., Ismailov E.* Basic Principles for the Rehabilitation of Azerbaijan Post-Conflict Territories. Stocholm: CA&CC Press, 2010.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması perspektivləri

Münaqişənin hər hansı şəkildə uzadılması tərəflərin eyniyyətini qütbləşməsinə və ziddiyyətlərin güclənməsinə gətirib çıxarır. S.Hantinqton bu barədə belə yazırdı: «Zorakılıq artdıqca ortaya qoyulmuş ilkin problemlər yalnız «biz» «onlara» qarşı terminləri ilə adətən yenidən qiymətləndirilir, qrup getdikcə daha sıx birləşir və əqidələr möhkəmlənir. Siyasi liderlər etnik və dini loyallığa çağırışlarını aktivləşdirir, digər eyniyyətlərə münasibətdə sivilizasiya mənlilik şüuru güclənir. Beynəlxalq münasibətlərdəki «təhlükəsizlik dilemması» ilə müqayisə edilə bilən «nifrət dinamikası» əmələ gəlir, burada qarşılıqlı əndişələr, etimadsızlıq və nifrət bir-birini qidalandırır. Tərəflərdən hər biri boyaları qatılaşdıraraq, xeyir və şəər qüvvələr arasında fərqi dramatikləşdirir və şişirdir, nəticə etibarilə bu fərqi dirilər ilə ölümlər arasında əsas fərqlə çevirməyə çalışır»¹¹. Özümüzdən əlavə edək ki, son nəticədə istənilən sürəkli müharibənin cəbhə xətti labüd surətdə sərhədə çevrilir, sonra bu sərhəd dünyanın siyasi xəritəsinə köçürülür (müsal kimi Koreya yarımadasının 38-ci paralel üzrə dövlət-siyasi cəhətdən bölünməsinə göstərmək olar. Bu bölgünün əsası hələ 1895-ci ildə qoyulmuşdur).

Yuxarıda deyilənlərə yekun vuraraq, tam əsasla bu qənaətdə gələ bilərik ki, indiki şəkildə və halında Dağlıq Qarabağ münaqişəsi yalnız ermənilərə lazımdır və başqa heç kəsə gərək deyildir. Azərbaycanlılardan fərqli olaraq, onlar üçün Qarabağ ərazi deyildir (onlar orada yaşamırlar) və maddi nemətlər mənbəyi deyildir (bu vilayətə pul vəsaitləri onların qaytarılmasına ümid etmədən qoyulur). Onlardan ötrü Qa-

¹¹ Хантингтон С.Ф. Столкновение цивилизаций. с. 433.

rabağ, daha dəqiqi isə Arsax «Böyük Ermənistan» barəsində metafizik əfsanənin növbəti reinkarnasiyası, mövcud olmayan orijinal nüsxənin surətidir, həmçinin son onilliklər ərzində dəyişmiş dünyanı tərəfdarlara və düşmənlərə bölməyə, amma bu dəfə Ermənistanın deyil, Arsaxın tərəfdarlarına və düşmənlərinə bölməyə imkan verən simulyakrdır, yeni semiotik işarədir. Arsax olmasa, Ermənistan olmayacaq, Ermənistan olmasa, indiki şəkildə erməni diasporu olmayacaqdır. Bu faktı tam dəqiq və açıqcasına anlamaq lazımdır. Bundan yalnız bir nəticə çıxarmaq olar: Azərbaycan hansı səyləri göstərirsə göstərsin, ATƏT-in Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması üzrə Minsk qrupundan olan beynəlxalq vasitəçilər hansı tədbirləri görürlərsə görsünlər, Dağlıq Qarabağın status ante bellum vəziyyətinə qaytarılması prinsipcə mümkün deyildir. Ermənilər üçün də, azərbaycanlılar üçün də bu ərazi probleminin və hərbi-siyasi problemin həlli yalnız «ya hər şey, ya da heç nə» formatında mümkündür. Qədim latınlar demişkən, tertium non datur – üçüncü yol verilməmişdir. Dağlıq Qarabağın ermənilər tərəfindən işğal rejimi nə qədər çox davam edəcəksə, rəsmi Bakının onu özünün nəinki faktiki, hətta formal yurisdiksiyasına yalnız dinc vasitələr ilə qaytarmaq imkanı bir o qədər az olacaqdır. Bu cür geosiyasi problemlərin «nisbətən yumşaq» həll edilməsinin tarixdən məlum olan, Millətlər Cəmiyyətinin mandatları və ya anlaşılus kimi üsulları Dağlıq Qarabağ barəsində kifayət qədər səmərəliliyə və legitimliyə malik olmayacaqdır...

Artıq biz yazmışıq ki, bu lokal münaqişədə düşmənçilik edən tərəflər arasında sivilizasiya parçalanma xətti müasir planetar miqyasda ən dərin və ən kəskin kənarlara malik olan xətdir. Bəşəriyyətin humanitar inkişafının düşə biləcəyi dalan da məhz bu cür ola bilər.